

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazma hüququnda

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ŞƏXSİZ
FORMALARININ MÜQAYİSƏLİ-TARİXİ TƏDQIQI**

İxtisas: 5710.01-Türk dilləri
5704.01-Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya – Dilçilik

İddiaçı: **Aynel Ənvər qızı Məşədiyeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsud Əhməd oğlu Mahmudov

Rəsmi opponentlər: akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Rüfət Əşrəf oğlu Rüstəmov

filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

filologiya elmləri doktoru, professor
Zemfira Şahnəzər qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

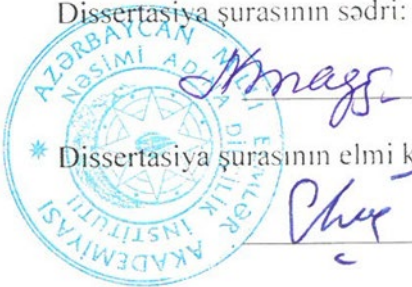
akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Zemfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının tədqiqinin zəruriliyi onların cümlədə həm müstəqil, həm də hərəkətin müxtəlif zaman növlərini və modal çalarlarını ifadə edərək başqa formalarla və köməkçi feillərlə birləşməsindəki əhəmiyyəti ilə müəyyənəşir. Təhlil edilən dillərdə ayrı-ayrı struktur elementlərin və qrammatik kateqoriyaların müqayisəli tədqiqi böyük elmi məna kəsb edir. Məlum olduğu kimi, müqayisəli-tarixi metod türk dilləri faktlarının müqayisəsi zamanı istifadə olunan aparıcı metodlarından biridir və dilçiliyin müxtəlif sahələrinin inkişafına kömək edir.

Müxtəlif türk dillərinin müqayisəli-tarixi tədqiqi müasir türko-logiyanın ən mühüm və zəruri vəzifələrindəndir. Bu tədqiqin vacibliyi, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlir ki, yalnız müqayisəli və müqayisəli-tarixi metodların tətbiqi ilə dil faktlarının və onların əlaqələrinin mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etmək olar.

Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının müqayisəli-tarixi təhlili feil sistemində daha əhatəli olan bu sahənin mahiyyətini dərindən başa düşməyə imkan verəcəkdir. Bundan başqa, həmin dillərdə feilin şəxssiz formalarının tərkibinin, əhəmiyyət və funksiyalarının sistemli və müqayisəli-tarixi tədqiqi onların həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verəcəkdir.

Türk dillərində şəxssiz feil formalarının ayrıca olaraq müfəssəl tədqiq edilməsinə baxmayaraq, bu məsələyə yeni kompleks şəkildə yanaşmağı tələb edən problemlər var. Məsələn, türk dillərində və onların dialektlərində şəxssiz feil formalarının sistemli müqayisəsi, funksional-semantik təhlili problemi hələ də işlənməmişdir. Bu səbəbdən, türk dillərində feilin həmin formalarının təhlili onların oxşar və diferensial xüsusiyyətlərini açmağa imkan verir.

Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının müqayisəli aspektdə müfəssəl tədqiqi türko-logiyanın aktual məsələlərindən biridir. Belə ki, müqayisəli təhlilin köməyi ilə onların fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin inkişaf tarixi açılır, həmçinin onların

təşəkkülünün və formalaşmasının bəzi məsələləri işıqlandırıldı. Bu, öz növbəsində dissertasiya mövzusunun aktuallığını əsaslandırır.

Tədqiqatın aktuallığı həmçinin ondan ibarətdir ki, türkologiyada türk dillərində feilin şəxssiz formalarının müfəssəl müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş xüsusi monoqrafik tədqiqat yoxdur. Feilin şəxssiz formaları ya yalnız bir türk dilində tədqiq olunmuşdur və yaxud ayrı-ayrı türk dillərində feilin bir şəxssiz forması tədqiq edilmişdir. Belə ki, feilin araşdırılan formaları bütün mövcud türk dillərində sistemli monoqrafik tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Bütün bunlar türk dillərində feilin şəxssiz formalarının tədqiqinin aktuallığını və onların həm nəzəri, həm də praktiki təhlilinin zəruriliyini qabaqcadan müəyyən edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı türk dillərində və onların dialektlərində feilin şəxssiz formalarıdır (feili bağlama, feili sifət və məsdər). Tədqiqatın predmeti türk dillərində və onların dialektlərində feilin şəxssiz formalarının struktur-morfoloji, fonetik, sintaktik xüsusiyyətləri və qrammatik statusudur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi türk dillərində feilin şəxssiz formalarının struktur-morfoloji, fonetik və sintaktik xüsusiyyətlərinin müqayisəli-tarixi təhlilini apararaq onların oxşarlılığının və fərqliliyinin dərəcəsini, həmçinin qrammatik status və spesifik əlamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi aşağıdakı vəzifələri və onların həllini qarşıya qoyur:

- türk dilçiliyində feilin şəxssiz formalarının tarixini öyrənmək;
- türk dillərində feilin şəxssiz formalarının mümkün qədər tam qrammatik xüsusiyyətlərini vermək və müfəssəl etimoloji təhlilini aparmaq;
- türk dillərində feilin şəxssiz formalarının oxşar və fərqli əlamətlərini semantik-qrammatik və sintaktik səviyyələrdə aşkar etmək;
- türk dillərində feilin şəxssiz formalarının mənalarını təhlil etmək;

- türk dillərində feilin şəxssiz formalarının qrammatik statusunu müəyyənləşdirmək;
- türk dillərində feilin spesifik şəxssiz formalarının xüsusiyyətlərini tədqiq etmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində kompleks linqvistik metodlardan istifadə olunmuşdur: təsviri; müqayisəli-tarixi. Tədqiqat sinxron və diaxron aspektlərdə aparılmışdır. Dissertasiya işi üzərində işləyərkən həmçinin analogiya, müşahidə və ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsullarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodoloji əsası görkəmli türkoloq alimlər V.İ.Aslanov, H.İ.Mirzəyev, A.A.Axundov, T.İ.Hacıyev, Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov, V.H. Əliyev, A.M.Cavadov, A.V.Tanrıverdi, B.A.Xəlilov, R.A.Rüstəmov, S.A.Abdullayeva, S.Y.Malov, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, E.R.Tenişev, K.M.Mu-sayev, Q.F.Blaqova, Y.Seyidov, D.Q. Tumaşeva, F.Y.Yusupov, A.N.Kononov, L.N.Xaritonov, B.A.Serebrennikov, L.A.Pokrovskaya, D.M. Nasilov, A.M.Şərbak, P.İ.Kuznetsov, V.Q.Quzev, C.Turqunbayev, İ.A.Andre-yev, Q.Q.Filippov, C.M.Xankişiyev, S.N.Abdullayev, S.N.İvanov, K.M.Meliyev, S.Ç.Sat, Z.Korkmaz, X.Zülfüqar, O.F.Sərtqaya, M.Ərdəm, A.Akar, A.V.Qaben, M.Gültəkin və başqalarının əsərlərində işlənmiş nəzəri fikirlərə söykənir.

Türk dillərinin və onların dialektlərinin, həmçinin qədim türk yazılı abidələrinin zəngin faktiki materialı şəxssiz feil formalarının öyrənilməsinə həsr edilmiş ümumtürkoloji tədqiqatlardan götürülmüşdür. Tədqiqatın əyani materialı türk yazıçılarının klassik əsərlərindən, dövrü mətbuatdan və xalq-poetik yaradıcılığının nümunələrindən götürülmüşdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının, onların strukturunun, tərkibinin, ifadə vasitələrinin və təsnifatının müqayisəli – tarixi tədqiqi, feilin tədqiq olunan formalarının fonetik, semantik, morfoloji və sintaktik funksiyalarında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan vermişdir.

- Türk dillərində feilin şəxssiz formaları qrammatik forma sistemlərinin tarixi proseslərinin nəticələrini, tədrici inkişafını

göstərir. Tədqiqat prosesində aşkar edilmişdir ki, feilin şəxssiz formasının əsasını çoxdan bəri təşəkkül tapmış, müxtəlif etimologiyaya malik formalar təşkil edir. Bu formaların ayrı-ayrı hissələri isə yenidir.

- Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının əksəriyyəti hazırda özünün inkişaf prosesini, qrammatikləşməsini başa vurmuş, özünün semantikasını və funksiyalarını ilə əmələ gəlmiş formalarını təqdim edir.

- Türk dillərində feilin şəxssiz formaları bir çox oxşar və fərqli əlamətləri ilə xarakterizə edilir, həmçinin özünün mənşəyi, semantikasını və yaranması ilə də seçilir.

- Türk dillərində feili bağlamalar feilin tamamilə dəyişməyən forması deyildir. Bu nöqteyi-nəzər ayrı-ayrı türk dillərində bəzi feili bağlamaların şəxs və hal şəkilçilərini qəbul etməsinin qeyd olunması ilə təsdiq edilir. Məsələn, yakut dilində (*-bitnan* və *-biçça* şəkilçili feili bağlamalar istisna olmaqla), qaraçay-balkar, özbək, türkmən, tuva, başqırd, qumuq və başqa dillərdə feili bağlama formalarının əksəriyyəti şəxs və hal şəkilçilərini qəbul edir.

- Mənşəcə ən qədim olan birincili feili bağlamalara demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlinir və semantik cəhətdən bir-birinə çox yaxındır. Birincili feili bağlama formaları ikincili feili formalar kimi, feili sifət yaxud feili-isim mənşəyinə malikdir. Birincili feili bağlama formalarının feili sifət mənşəli olması barədə fikirlər türk dillərində feili bağlamaların feili sifət rolunda, feili sifətlərin isə feili bağlama rolunda işləməsi faktına əsaslanır. Məsələn, türkmən dilində *-ar*, *-ər* (*-ap*, *-ep*) şəkilçili feili sifətlər əsasən *-ib⁴* şəkilçili feili bağlama rolunda çıxış edir.

- Bəzi feili bağlama formalarına ya ayrı-ayrı türk dillərində (*-qaç*, *-anda*, *-dok* (*-зач*, *-анда*, *-док*) və s. şəkilçili feili bağlamalar) rast gəlinir, yaxud da onlar bir türk dilinin (yakut və çuvaş dilləri) spesifik formaları olur. Maraqlıdır ki, feili bağlama formaları türk dillərinin dialekt və şivələrində yalnız feili bağlama kimi yox, həm də məsdər kimi işlənir (Qərbi-Sibir tatarlarının dialektində *-qalı* (*зальи*) şəkilçili feili bağlamalar).

- Türk dillərində feili sifət formalarının nadir (unikal) olması ondan ibarətdir ki, onlar şəxs, hal və isimlərin mənsubiyyət

şəkilçilərini qəbul edə bilər, həmçinin cümlədə təyinin sintaktik mövqeyini tutur.

- Türk dillərində feili sifət diaxron nöqteyi-nəzərdən predikativ funk-siyaya malikdir. Sinxron aspektdə o, predmet və onun hərəkətinin vəhdətini ifadə edir.

- Türk dillərində feili sifət ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bunun nəticəsində bəzi feili sifət formalarını törəmə feillərə aid etmək olar.

- Türk dillərində feili sifətlərin sintaktik və morfoloji əlamətləri çox spesifikdir. Onların spesifikasiyası əsasən türk dillərinin iltisafı quruluşu ilə müəyyənləşir. Qohum və qohum olmayan dillərin, türk dillərində baş verən tarixi proseslərin təsiri nəticəsində bu dillərin sintaksis və morfoloqiyasında fərqli xüsusiyyətlər təzahür edir. Bununla da türk dillərində feili sifət formalarının xüsusi inkişafı izah edilir.

- Bəzi feili sifətlər yalnız atributiv mənə kəsb edir. Məsələn, qədim uyğur dilində *-yası (-üacy)* şəkilçili, özbək dilində *-mokçi (-моқчи)* şəkilçili, *-an (-ан)* şəkilçili ümumtürk feili sifətlər bu qəbildəndir. Başqa feili sifətlər əsasən atributiv və predikativ mənə bildirir. Məsələn, ümumtürk *-ar və -miş, (-ар və мийш)* yakut dilində *-aaççı (ааччы)* şəkilçili feili sifətlər buna misaldır.

- Türk dillərində feili sifətlərin qrammatik statusu ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, o müstəqil nitq hissəsi deyildir, amma feil sisteminin hissəsidir.

- Bir sıra feili sifət şəkilçiləri türk dilləri üçün ümumidir. Bununla yanaşı, bəzi feili sifət formalarının yalnız ya qədim türk yazılı abidələrinin dilinə, yaxud da müasir türk dillərinə aid olduğuna rast gəlinir. Bundan başqa, ayrı-ayrı feili sifət formaları türk dillərinin bəzi dialekt və şivələrində ya məsdər rolunda (tatar dilinin dialektlərində *-ası/-əsi (-асы / -еси)* şəkilçili feili sifət formaları) çıxış edir, ya da cümlədə feilin gələcək *-acaq (-аджак)* və keçmiş *-miş (-мийш)* zamanlarında ifadə olunur (türk dilinin dialektində *-ası/-əsi* şəkilçili feili sifət forması). Bu cür işlənmənin xüsusiyyəti həm ekstralingvistik faktorların təsirindən, həm də türk dillərinin qrammatik sistemində xüsusi dəyişiklərdən asılıdır.

- Feili isimlər sistemində hələ feilin şəxssiz formalarının bu və ya digər qrupuna daxil olmayan keçid formalarına da rast gəlinir. Bu növ feili isimlərə - *ış* (*ыш*) şəkilçili formalar aiddir.

- Feili isimlər cümlədə mübtədə, tamamlıq, həmçinin xəbər qismində çıxış edir. Qırçaq qrupu türk dillərində birincili feili isimlərdən savayı, həmçinin ikincili feili isimlər də işlənir. Hər iki formanın semantikasını üst-üstə düşür. Lakin birincilidən fərqli olaraq ikincili formada keçmiş zamanın çalarları var. Tatar dilində *-qanlıq/-qanlık* (*-ганлык/-гәнлек*) şəkilçili feili isim formaları buna misaldır.

- Türk dillərində məsdər formaları həm ismin, həm də feilin əlamətlərinə malikdir. Lakin hər bir forma üçün spesifik funksional-semantik çalarlar xasdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu elmi iş bütün türk dillərində və onların dialektlərində feilin şəxssiz formalarının funksional-semantik aspektdə təhlili bəzədə ilk monoqrafik, kompleks tədqiqatdır. Bu dissertasiya işində türk dillərində ilk dəfə olaraq feilin şəxssiz formalarının qrammatik mahiyyəti, onların əsas struktur-semantik, fonetik və sintaktik xüsusiyyətləri dəqiq və sistemli şəkildə araşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq türk dillərinin tədqiqində ümumiləşdirmə metodundan istifadə olunmuşdur və qədim türk feili sifət formalarının müasir türk dillərində ekvivalentləri aşkar edilmişdir. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq bütün türk dillərində feili bağlamaların, feili sifətlərin, məsdərlərin qrammatik statusu müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə, dissertasiya işində türk dillərində feili bağlamanın dəyişən feil forması olduğu sübut edilmişdir. Burada həmçinin türk dillərində feilin şəxssiz formalarının struktur-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri həmin dillərin dialekt və şivələrində müqayisə edilərkən oxşar və fərqli cəhətləri aşkar edilmişdir. Müqayisə zamanı türk dillərinə nisbətə türk dillərinin dialekt və şivələrində feilin şəxssiz formalarının şəkilçilərinin fonetik variantlarının kəmiyyət üstünlüyü müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq türk dillərində və onların dialektlərində feilin şəxssiz formalarının yayılma dərəcəsi təhlil edilmişdir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq bütün türk dillərində

və onların dialektlərində feili bağlama və feili sifətlərin spesifik formaları araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, türk dillərində feilin şəxssiz formalarının struktur-semantik və sintaktik funksiyalarının müqayisəli-tarixi tədqiqi feilin mahiyyətini aydın və dərinlən dərk etməyə şərait yaradacaqdır. Qohum dillərdə eyni dil hadisəsinin müqayisəli təhlili tədqiq olunan problemin mahiyyətini açmağa, spesifikasını əyani şəkildə aşkar etməyə imkan verir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. *Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti* qarşıya qoyulan vəzifələr və alınan nəticələrlə müəyyənləşir. Bu tədqiqat işi dil sistemində feilin şəxssiz formalarının yerini və rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. İşin nəzəri əhəmiyyəti müasir türkologiya üçün qrammatik hadisələrin sistem təsvirinin, o cümlədən feilin şəxssiz formalarının mühümlüyü ilə müəyyən edilir. Türk dillərində və onların dialekt və şivələrində feilin şəxssiz formalarının təhlili bu dillərdə nitq hissələrinin strukturu və onun mərhələli inkişafı haqqında təsəvvürü dəqiqləşdirməyə imkan yaradır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti Türk dillərinin morfologiya və sintaksisi üzrə ümumi və xüsusi ali məktəb kurslarında tədqiqatın materiallarının və nəticələrinin istifadə imkanları ilə müəyyənləşir. Dissertasiyanın materialları həmçinin müasir türkologiyanın aktual problemləri, habelə nəzəri və praktiki qrammatika üzrə xüsusi kurslar və seminarlar işlənilib hazırlanarkən tətbiq oluna bilər. Bu işin materialları və nəzəri mövqeyi türk dillərinin müqayisəli və qarşılıqlı qrammatikası tərtib edilərkən istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, türk dillərinin dialekt və şivələrində feilin şəxssiz formalarının tədqiqi müqayisəli türk dialektologiyası üzrə dərs vəsaiti tərtib edilərkən əsas prinsip sayıla bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Aparılan tədqiqatın nəticələri 2010-2017-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Türk dilləri” şöbəsinin, iclaslarında, həmçinin respublika və Beynəlxalq elmi konfranslarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın konsepsiyası və əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının

və Rusiya Federasiyasının Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdikləri elmi nəşrlərdə dərc olunmuş 61 məqalədə (bunlardan 36-ı xarici mətbuata aiddir), 3 monoqrafiyada və 1 kitabda əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin tədqiqinin nəticələrinin sistemli izahını əks etdirən “*Система деепричастных форм глагола в тюркских языках (в сравнительно-историческом освещении)*” (Баку: Язычы, 2016, 234 с.), “*Грамматический статус и семантика причастий в тюркских языках*” (Баку: Шуша, 2017, 236 с.) və “*Инфинитивы и имена действия в тюркских языках*” (Баку: Типография “Red N Line”ООО, 2018, 136 с.) adlı monoqrafiyalar hazırlanıb çap edilmişdir. Bundan başqa, tədqiqatın ayrı-ayrı ideya və müddəaları “*Избранные вопросы современной науки*” (Москва: Перо, 2011) adlı kollektiv monoqrafiyada işiqləndirilmişdir.

Tədqiqatın əsas müddələrinin tətbiqi və aprobeiasıyası AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun magistraturasında “*Müasir türk dilləri*” kursunun tədrisi zamanı həyata keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, beş fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, misalların mənbələrindən və qəbul olunmuş ixtisar siyahısından ibarətdir. Giriş 10 səhifə, I fəsil 34 səhifə, II fəsil 89 səhifə, III fəsil 84 səhifə, IV fəsil 54 səhifə, V fəsil 16 səhifə. Nəticə 7 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 62 səhifə. Ümumi həcmi 362 səhifə – 464201 işarə.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində tədqiqatın seçimi və mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, işin məqsəd və vəzifələri qoyulur, obyekt, predmeti və metodları göstərilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, praktiki və nəzəri əhəmiyyəti qeyd edilir, dil materialının

mənbəyinin adları göstərilir, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar verilir.

Dissertasiyanın **“Türkologiyada feilin şəxssiz formalarının tədqiqi tarixi”** adlanan birinci fəslində türk dillərində və onların dialektlərində feilin şəxssiz formalarının tədqiqinin əsas istiqamətləri təhlil edilir, problemin vəziyyətinin qısa şərhi verilir, türk dillərində feilin feili bağlama, feili sifət və məsdər formalarının əsas anlayışları və terminləri təsvir olunur.

Burada həmçinin türk dillərində feili bağlamaların dəyişilməzliyi və onların təsnifatının prinsipləri haqqında məsələlərə, feilin feili bağlama formalarının şəxs, mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul etməsi probleminə toxunulmuşdur. Birinci fəsildə feili sifət kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi və türk dillərində feilin şəxssiz formaları sistemində onun qrammatik statusunun və yerinin konkretləşdirilməsi verilmişdir. Burada feilin məsdər formalarının linqvistik mahiyyəti və spesifik xüsusiyyətləri tədqiq olunur, onların funksional-semantik potensialı, kateqoriyalararası əlaqələri və sözdəyişmə sistemində münasibətləri müəyyənləşdirilir.

Birinci fəslin **“Türk dillərində feili bağlamaların tədqiqinin əsas istiqamətləri”** adlı birinci yarımfəslə.

Türk dillərində və onların dialektlərində feili bağlama kateqoriyası çoxdan alimlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur və özündə mühüm qrammatik kateqoriya kəsb edir.

Türk dillərində feilin feili bağlama forması sistemi ümumi və fərqli əlamətləri ilə xarakterizə olunur.

Türk dillərində feili bağlama formalarının bu cür müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənilməsi türkologiyanın aktual məsələlərindən biridir. Belə ki, müqayisəli-tarixi tədqiqat vasitəsilə feili bağlamaların fonetik, morfoloji və sintaktik əlamətlərinin tarixi inkişafı açılır, həmçinin onların təşəkkül tapmasının və formalaşmasının bəzi məsələləri araşdırılır. Feili bağlama kateqoriyası bir çox namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının tədqiqat obyektinə olmuşdur: V.M.Askarova (1950), A.M.Xosrovi (1950), İ.P.Pavlov (1953), A.Tursunov (1958), Y.D.Canmavov (1965), H.H.Məmmədov (1967), M.M.Tekuyev (1973), A.Annaurov (1979), V.H.Əliyev (1989), İ.A.Nevskaya (1990), İ.Suy

(1995), M.B.Əsgərov (2004), Y.Q.Ergin (2007), E.Məmmədova (2015), Ş.A.Musayeva (2015) və başqalarını göstərmək olar.

Bundan savayı, türk dillərinin feili bağlama formaları İ.A.Pavlov (1953, 1955, 1957), K.Mundi (1955), Q.F.Babuşkin (1959, 1964), İ.A.Andreyev (1964), A.M.Şerbak (1960), K.A.Xacılova (1970), A.A.Yuldaşev (1976-1977), M.İ.Çeremisina (1977,1999,2000,2001), Y.İ.Korkina (1983,1985), N.E.Hacıəh-mədov (1984), İ.A.Nevskaya (1986), L.Yoxanson (1988), V.Əliyev (1989), Q.R.Abdullina (2009), A.V.Qatıpova (2009) L.M.Xasanova (2010), V.İ.Rassadin (2012), L.M.Ulmezova (2011), V.Q.Kondratyev (1990), M.Uğurlu (1996,2000), M.Önər (1999,2007), B.Yücəl (2000), A.Aktaş (2001), Q.Gülsevin (2002,2010), Y.Arıkoğlu (2004), A.Karadoğan (2004), N.Bayraktar (2004) və başqalarının bir sıra elmi məqalələrində işıqlandırılmışdır.

V.Əliyevin Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarının tədqiqinə həsr edilmiş doktorluq dissertasiyasını (V.H.Əliyev, Bakı, 1989) və onun “*Azərbaycan dilində feili bağlama*” (1989) adlı dərs vəsaitini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Həmin mənbələrdə Azərbaycan dilində feili bağlama formalarının ümum-nəzəri və spesifik xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Məlumdur ki, feili sifət formaları bir sıra spesifik əlamətlərə malikdir və həmişə xüsusi şəkilçilərlə yaranır. Türkoloji ədəbiyyatda bəzi tədqiqatçılar feili bağlama şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçilər adlandırırlar, başqaları isə formadüzəldici şəkilçilər hesab edirlər.

N.A.Baskakovun fikrincə: “*Feili bağlamalar xüsusi sözdüzəldici şəkilçilərin birləşməsi vasitəsilə yaranır*”¹.

Y.D.Canmavov və İ.P.Pavlov feili bağlama şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilərə aid edirlər².

Biz həmçinin bu nöqtəyi-nəzərlə razılaşıq və feili bağlama şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilərə, yəni sözün sintaktik işlənməsi ilə

¹ Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология: [в 2-х томах] / Н.А.Баскаков. – Москва: Издательство АН СССР, – т.2, ч.1. – 1952. – с. 460.

² Павлов, И.П. Дееспричастия в чувашском языке и их синтаксические функции: / автореферат диссертации кандидата филологических наук. / – Москва, 1953. – с. 2.

bağlı olmayan müxtəlif qrammatik formalar yaradan şəkilçilərə aid edirik.

Bir qayda olaraq, feili bağlamalara başqa hərəkəti aydınlaşdıran köməkçi hərəkət ifadə edən feilin dəyişməyən forması kimi baxılır. M.Askarova, A.M.Şerbak, N.P.Direnkova, İ.P.Pavlov, A.Tursunov və başqaları bu fikri bölüşürlər. Türk dillərində feili bağlamaların təsviri dəyişməz forma kimi, bir sıra linqvistlərin əsərlərində tənqidə məruz qalmışdır.

Bizim nöqteyi-nəzərimizlə bu cür fikir mülahizəsi türk dillərində feili bağlamaların mahiyyət və mənasını tam açmır. Bu tərif türk dillərində feili bağlamalara aid etmək olduqca müşküldür.

Türk dillərində feili bağlamalar tamamilə feilin dəyişməyən forması deyildir. Ayrı-ayrı türk dillərində bəzi feili bağlamaların şəxs və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etmələri faktlarının təzahür etməsi bizi bu nəticəyə gətirir.

Yakut dilində feili bağlamaların şəxs və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etməsi feili bağlamaların dəyişməsi barədə faktdır. Müasir yakut dilində doqquz feili bağlamadan yalnız *-bitinan* və *-biçça* şəkilçili ikincili feili bağlamalar şəxs şəkilçiləri qəbul etmir. Bu cür hallara başqa türk dillərində də rast gəlmək mümkündür: məsələn, qaraçay – balkar dilində *келгенлейинче* (*kelqenleyinçe*) - *sən bura gəlincə*³; özbək dilində *ёзгунимча* (*yozqunimça*) - *mən yazmayınca*; türkmən dilində *-qelyençem* -*mən gəlməyincə*⁴; tuva dilində *kelqijemçe* – *mən gəlməyincə*.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra türk dillərində feili bağlama formaları hal şəkilçilərini qəbul edirlər. Belə hallar başqırd, qumuq, tuva və başqa dillərdə müşahidə olunur. Məsələn, başqırd dilində - *kitkaystan* -*ğas* -*qas*; - *kas*, - *кәс* - *gedәrkән*; tuva dilində - *kelqeşte*, - *kelqešten* - *gәlәrkән*; qumuq dilində - *aytqınçadan berli* – *sən danışandan bəri* və s. göstərmək olar.

³ Урусбиев, И.Х. Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке / И.Х.Урусбиев. – Черкесск: Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, – 1963. – с. 79.

⁴ Дмитриев, Н.К. Строй тюркских языков / Н.К.Дмитриев. – Москва: Издательство восточной литературы, – 1962. – с. 414-417.

Müasir türk dilində - (y) *alı*² şəkilçili feili bağlama *beri* qoşması ilə işləyərkən çıxışlıq halın şəkilçilərini qəbul edə bilər⁵.

Məsələn, *ben mektubunuzu alalı (dan) beri iki hafta oldu – Sizin məktubu alandan bəri iki hafta keçib*. A.N.Kononov qeyd edir ki, qədim osman mətnlərində - (y) *alı*² şəkilçili feili bağlamalar çıxışlıq halında *beri* qoşmasız işlənir.

Bu hal XIV-XIX əsr Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də müşahidə olunur. Məsələn, XIV əsrin görkəmli Azərbaycan şairi Nəsiminin əsərlərində -*alı*/ -*əli* şəkilçili feili bağlama forması -*dan*/*dən* çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə işlənir. Misal üçün: *Saçların düşəlidən bədri-zülfün tabına; Ey latə tapici sənə eyb etməzəm nədən; düşəlidən – düşəli*⁶.

Türk dilinin Rizə dialektində (Rize ili) – *arak*/*erek* şəkilçili feili bağlamaların həm çıxışlıq, həm də yerlik halların şəkilçiləri ilə işlənməsi halları qeydə alınmışdır. Misallar: “*gelu, diyor, şindi nerdeyse, diyerekten buni nasi duydisa miktat diyanamadi ...; Bindi, bi şey yaptı, bi marifet yaptı, kuşlar, bağladı attına ustine et kodi falan diyerekte...⁷; Tek-tek basaraktan, bade süzerekten, ince dizerekten, gel yarım, gel aman; diyerekte-deyərək, süzerekten-süzərək, dizerekten-düzərək*⁸.

Birincili feili bağlamaların hal şəkilçiləri ilə birləşməsi faktı türk dillərinin dialekt və şivələrində, həmçinin xalq-danışığı dilində daha çox qeydə alınmışdır.

⁵ Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н.Кононов. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, – 1956. – с. 481.

⁶ Мамедов, Г.Г. Деепричастия в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX веков: / автореферат диссертации кандидата филологических наук. / – Баку, 1967. – с. 16.

⁷ Günay, T. Rize ili ağızları (inceleme-metinler-sözlük) / T.Günay. – Ankara: TDK yayınları, – 2003. – s. 267.

⁸ Banguoğlu, T. Türkçenin grameri / T.Banguoğlu. – Ankara: TDK yayınları, – 2007. – s. 431.

Misallar: *Qızarıfdan yerə keçmərsən, hələ üzümə də baxersan?*
– *Qızarıb yerə keçmirsən, hələ üzümə də baxırsan?*⁹

Birinci fəslin “*Türk dillərində feili sifətlərin tədqiqinin əsas istiqamətləri*” adlı ikinci yarımfəslə.

Türk dillərində feili sifətlərin tədqiqinə ötən əsrin 50-ci illərində başlanmışdır. Bu müddət ərzində türkoloqlar feili sifətlərin əsas morfoloji xüsusiyyətlərini, sintaktik quruluşunu tədqiq etmişlər. Türk dillərində əksər feili sifət formalarının təsnifatı aparılmış, etimologiyası aşkar edilmişdir.

Buna baxmayaraq türkoloqlar hələ də türk dillərində feili sifətlərin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə eyni yanaşma işləyib hazırlamamışlar. Bu, türk dillərində feili sifət formalarının funksional-semantik əlamətlərinin spesifikasiyasının interpretasiyası zamanı müxtəlif yanaşma-lardan istifadə etməklə bağlıdır. Bununla birlikdə, ümumi dilçilikdə sintaksisin əsas ideya və konsepsiyalarının elmi cəhətdən dəqiq tədqiq edilməməsi həmçinin qohum dillərdə kondisiya hallarının yanlış izahına səbəb olur.

Türk dillərində feili sifətlər daha çox aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiq olunur: modal, zaman formaları və feilin şəkilləri tədqiq edilərkən; təsadüfi yaranan feil və feili sifət formalarının tədqiqi zamanı; xüsusilə mürəkkəb cümlənin təhlili zamanı sintaksis tədqiq edilərkən.

V.V.Vinoqradovun sözlərinə görə, feili sifətlər mürəkkəb törəmədir. Belə ki, onda “iki ünsür” – sifət və feil toqqaşır.

Özünün iki tərəfə meyilli olduğuna görə, feili sifət dilin sintaktik quruluşu nöqteyi-nəzərindən daha tez uzlaşandır.

Türk dilçiliyində feili sifətlərin öyrənilməsinə ayrılıqda çoxlu tədqiqat işləri və türk dillərinin qrammatikalarında bölmələr həsr edilmişdir. Məsələn, A.N.Kononov, A.A.Axundov, V.İ.Aslanov, T.İ.Hacıyev, Q.Ş.Kazımov, V.H.Əliyev, İ.B.Kazımov, A.M.Cavadov, A.V.Tanrıverdi, B.A.Xəlilov, R.Ə.Rüstəmov, S.Ə.Abdullayeva, B.A.Serebrennikov, L.A.Pokrovskaya, L.N.Xarito-

⁹ Ширалиев, М.Ш. Об этимологии деепричастной формы на - ыбан, - ибән, - убан, - үбән // – Москва: Вопросы языкознания, – 1960. № 3, – с. 98-99.

nov, A.M.Şerbak, D.M.Nasilov, P.İ.Kuznetsov, V.Q.Quzev, D.Q.Tumaşeva, İ.A.Andreyev, N.A.Baskakov, R.İ.Baysurina, M.Z.Jamyanova, L.A.Şamina, Q.Q.Filippov, A.R.Anderxil, F.Y.Yusupov, M.İ.Çeremisina, V.Q.Kondratyev, C.M.Xanqışiyev, S.N.Abdullayev, U.B.Əliyev, S.N.İvanov, V.H.Quliyev, K.M.Meliyev, H.İ.Mirzəyev, S.J.Musayev, Ş.Ç.Sat, A.Z.Abdullayev, Z.İ.Budaqova, A.A.Quliyev, O.F.Sertkaya, X.Zülfikar, A.Akar, V.Coşqun, Q.Doğan, M.Erdem, A.V. Qaben, M.Gültekin, A.Kaliyev, A.R.Karabekoğlu, F.Karabulut, Z.Korkmaz və başqalarının əsərlərində təhlil edilmişdir. V.H.Əliyev, M.A.Matjanova, A.A.Aymurzayeva, D.M.Muxtarova, E.D.Saidova, C.İbrahimov, A.S.Əbilov, F.M.Xisamova, A.Üstüner və başqaları öz namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında feili sifət formalarını tədqiq etmişlər.

Türkoloqlar türk dillərində feili sifət formalarının mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar feili sifətləri feili isim sırasına aid edirlər. Onlar fərz edirlər ki, bu forma feil mənasını itirmiş, isim və sifətə çevrilmişdir. Başqa türkoloqlar isə feili sifətləri feilə aid edirlər və təsəvvür edirlər ki, onlar feilin törəmə formalarından biridir.

Türk dillərində feili sifət sisteminin və onun kateqorial statusunun bərqərar olması üçün onların qrammatik təsnifatının xüsusi konsepsiyasını əsaslandırmaq vacibdir. Türk dillərində feili sifət sisteminin dərin və ziddiyyətli inkişaf prosesi yalnız onların sistem xüsusiyyətlərinin ardıcıl olmadığını deyil, həm də müxtəlif aspektdən yanaşmağı qabaqcadan müəyyənləşdirir.

Türkoloji ədəbiyyat feili sifətin kateqorial statusu barədə müxtəlif hipotezlərlə diqqət çəkir. Bir sıra tədqiqatçılar feili sifətə feilin və sifətin əlamətlərini özündə birləşdirən feilin şəxssiz forması (müstəqil) qismində baxırlar.

Türkologiyada olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də feili sifətlərin kateqorial statusu mübahisəli məsələlərdən biri olub. Bir sıra tədqiqatçılar feili sifətə ayrıca nitq hissəsi kimi baxmış, başqaları isə feil və sifətlərin sıralarına daxil olan söz qrupu saymışlar. 1960-cı ilədək feili sifət formaları feildən düzələn sifətlə (*отглагольное прилага-*

тельное) eyniləşdirilirdi. 1938-1960-cı illərin qrammatikalarında feili sifətləri sifət bölməsinə, sonrakı illərdə isə feil bölməsinə daxil etmişlər.

Feili sifətlər müstəqil nitq hissəsi kimi hələ qədim qrammatikalar tərtib edilən zamanlardan təhlil olunur və o cümlədən, “feili sifət” terminini stoik məktəblərin baniləri həyata keçiriblər.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin banilərindən biri olan A.X.Vostokov feili sifətləri sifətlərə aid etmişdir.¹⁰ Belə ki, rus dilçiliyində ilk dəfə olaraq müstəqil nitq hissəsi kimi təhlil edilmişdir. A.X.Vostokov kimi, M.V.Lomonosov da feili sifəti müstəqil nitq hissəsinə daxil etmişdir.

Lakin dilçilikdə feili sifətlərin ikili xüsusiyyətləri barədə fikir olmuşdur. Məsələn, V.A.Boqoroditski feili sifətin keçid vəziyyətini ilk dəfə qeyd edənlərdəndir¹¹.

Feili sifətin feilin və sifətin əlamətlərinə malik olması barədə fikirlər yalnız XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərinin elmi əsərlərində geniş yayılmağa başlamışdır. Keçid nitq hissələrinin qrammatik statusu XIX əsrdə müzakirə predmeti olmuşdur.

Hibrid nitq hissələrinin statusunun müəyyənləşdirilməsi problemini həmçinin V.V.Vinoqradov tədqiq etmişdir. V.V.Vinoqradovun fikrincə feili sifətlər bilavasitə feildən gələn və sifət sistemində tətbiq olunan “forma axınıdır”.

İ.İ.Meşşaninov qeyd edir ki, feili sifət – “*çox qədim dil formasıdır, feil forması ilə paralel inkişaf etmişdir, hətta onu qabaqlamışdır*”¹².

Bu səbəbdən feili sifətə feil törəməsi kimi baxmaq çox çətindir, lakin müasir feili sifətin dəyişikliklərə uğraması faktı da şübhəsizdir.

¹⁰ Востоков, А.Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка // – СПб: Труды Общества любителей Российской словесности при Московском университете, – 1820. Т.XVII, Ч.XIX, – с. 5-61.

¹¹ Богородицкий, В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками / В.А.Богородицкий. – Казань: Татгосиздат, – 1953. – с. 120.

¹² Мещанинов, И.И. Члены предложения и части речи / И.И.Мещанинов. – Л.: Наука, – 1978. – с. 237.

Bunun nəticəsi olaraq bəzi feili sifət formalarını feilin törəmələrinə aid etmək mümkündür.

İ.İ.Meşşaninovun fikrincə, feili sifət isim əsasında yaranır. O, feili sifət və feilin bəzi xüsusiyyətlərinin oxşarlığını onunla izah edir ki, feili sifətlər ismin (adın) predikativ formasından yaranmışdır və feil də onunla ümumi predikativlilik əlamətlərə malikdir.

Türk dillərində feili sifətləri müstəqil nitq hissəsi kimi tədqiq edən dilşünaslar öz nöqtəyi-nəzərlərini onunla əsaslandırırlar ki, feili sifətlər morfoloji xüsusiyyətlərə, leksik semantikaya malikdir və təyin qismində çıxış edir.

Bizim fikrimizcə, feili sifətlərin müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul edilməsi üçün bu xüsusiyyətləri kifayət saymaq mümkün deyildir.

Göründüyü kimi, feili sifətlər uzun illərin qrammatik tədqiqi prosesində aşağıdakı kimi təhlil edilmişdir: 1) sifət sisteminin hissəsi kimi; 2) feil sisteminin hissəsi kimi; 3) müstəqil nitq hissəsi kimi.

Beləliklə, feili sifətin həm sifətin, həm də feilin əlamətlərinə malik olması faktı danılmazdır.

Biz türk dillərində feili sifətlərin müstəqil nitq hissəsi olmaması fikirləri ilə razılaşıırıq.

Bu ehtimala feili sifətlərin aşağıdakı xüsusiyyətləri sübutdur:

1) bu və ya başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlər xüsusi nitq hissəsi semantikasına malikdir və o, müvafiq funksiyada çıxış edir, feili sifət isə konteksdə ifadə etdiyi nitq hissəsinin funksiyasının mənasını bildirir;

2) müstəqil nitq hissələri leksik-qrammatik şəkilçilərin köməyi ilə, feili sifətlər isə funksional-qrammatik şəkilçilərin vasitəsi ilə əmələ gəlir;

3) müstəqil nitq hissələri xüsusi kateqoriyalara və qrammatik mənaya malikdir, lakin feili sifət feil və sifətin kateqorial qrammatik mənalarını ifadə edir.

Bundan başqa, məlumdur ki, hər bir nitq hissəsi həm semantik, həm də qrammatik əlamətlər yığımını qəbul edir. Bu əlamətlərinin dəqiq işlənilib hazırlanmış tərkibi olmayan nitq hissəsi heç bir zaman müstəqil nitq hissəsi kimi təyin edilə bilməyəcək.

Birinci fəslin “*Türk dillərində məsdərlərin tədqiqinin əsas istiqamətləri*” adlı üçüncü yarımfəslə.

Türk dillərində məsdər kateqoriyasının feilin şəxssiz formalarından biri kimi, həmçinin də ayrı-ayrı məsdər formalarının tədqiqi türk dilçiliyinin aktual problemlərindən biridir.

Türkoloji ədəbiyyatda məsdərin qrammatik kateqoriyası bir sıra terminlərlə ifadə edilir. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar: *feilin qeyri-müəyyən forması; feilin qeyri-müəyyən şəkli, feilin natamam şəkli, feilin məqsəd forması, məqsəd feili və yaxud supin, infinitiv, məsdər, feilin qeyri-müəyyən isim formaları, hərəkətin adı, feili isim* və s.

Məsələn, V.A.Qordlevski, P.M.Melioranski, A.Kazımbəy, N.F.Katanov məsdəri “*feilin qeyri-müəyyən şəkli*” adlandırırlar. A.Qulamov, A.N.Borovkov, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov – “*İnfinitiv*”, K.K.Yudaxin, İ.A.Batmanov, N.L.Direnkova, V.V.Reşetov, K.K.Sartabayev – “*feili isim*”, V.M.Nasilov, U.Əliyev, B.K.Kutlımuratov, N.A.Baskakov, M.B.Balakayev, B.Toyçubekova “*hərəkətin adları*”, A.M.Şerbak – “*substantivləşmiş feili isimlər*” adlandırırlar və s.

Feilin tədqiq olunan şəxssiz forması Azərbaycan dilçiliyində *məsdər* termini kimi çıxış etmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında bu termin XX əsrin 30-cu illərindən bəri işlənməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, *məsdər* termini dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. Bu termin həmçinin gürcü dilində də qeyd olunmuşdur. Həmin termin hələ M. Kaşqarlının və bir sıra Şərqi dilşünasların əsərlərində yer almışdır.

Bir sıra alim-dilşünaslar türkologiyada məsdər və feili isim anlayışlarını tez-tez eyniləşdirmişlər (M.Hüseynzadə, A.Axundov).

L.Xanbutayevanın fikrincə də feili isim və infinitiv anlayışları eynidir.

Bununla bağlı L.Xanbutayevanın aşağıdakı deyimləri diqqətə layiqdir: “*Bu faktı sübut etmək üçün məsdərin etimologiyasını diaxron*

planda tədqiq etmək lazımdır”¹³. Türk dillərində feilin bu şəxssiz formasının məsdər termininə uyğun gələn *infinitiv* rus dilçiliyində daha çox işlənən termindir.

K.Q.İşbayevin fikri daha səciyyəvidir: “*Termin “infinitiv” (lat.in-finitivus – qeyri-müəyyən) türk dillərində də həmin kateqoriyanın mahiyyətinə tam uyğun gəlmir. Lakin bu termin ona görə uğurludur ki, beynəlmiləl termin olaraq başqa dili təlqin etməyi tələb etmir, ümuman-layışlı termindir*”¹⁴.

Biz də o fikirdəyik ki, türk dillərində məsdər kateqoriyasına uyğun gələn ən məqsədyönlü və uğurlu termin “*infinitiv*” termindir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 60-80-ci illərində *hərəkətin adı* termini daha çox işlənən termin idi (M.İsxakov 1960, B.K.Kutlımuratov 1968, B.Toyçubekova 1968, K.Meliyev 1976, K.Netaliyeva və b.). Bu tədqiqatçılar “*hərəkətin adı*” terminini türkoloji ədəbiyyatda bu kateqoriyaya uyğun gələn ən uğurlu termin hesab edirlər. Onlar bu nöqtəyi-nəzəri onunla əsaslandırırırlar ki, “*infinitiv*” və “*feili isim*” terminləri verdikləri mənaya görə həmin formaların nə semantik, nə də morfoloji mahiyyətini açır.

B.K.Kutlımuratov qeyd edir: “*Yuxarıda sadalananlardan ən uyğun gələn “hərəkət adı” termidir, belə ki, “feili isimlər” və “infinitiv” türk dillərində hərəkət adları kateqoriyasının məzmununa tam cavab vermirlər. Buna səbəb odur ki, ayrıca feili isimlərdə (isim və sifət) feilin əlamətləri saxlanmır, hərəkət adlarında isə feilin əlamətləri saxlanılır*”¹⁵.

İndiyə qədər türkologiyada mahiyyət etibarı ilə məsdərin müstəqil qrammatik kateqoriya olması barədə eyni fikrə gəlinməmişdir.

¹³ Xanbutayeva, L.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi-tipoloji tədqiqat) / L.M.Xanbutayeva. – Bakı: Kitab aləmi, – 2003. – s. 24

¹⁴ Ишбаев, К.Г. Инфинитивные формы глагола в башкирском языке: / автореферат диссертации кандидата филологических наук. / – Уфа, 1975. – с. 2.

¹⁵ Кутлымуратов, Б.К. Имена действия в современном каракалпакском языке: / автореферат диссертации кандидата филологических наук. / – Нукус, 1968. – с. 4.

Bununla əlaqədar N.K.Dmitriyev yazır: “*Məsdər anlayışının özü grammatik kateqoriya kimi, kifayət qədər mütərəddid və qeyri-müəyyəndir. Məsdərin təsriif olunan feil formaları və feildən törəmə adlar arasında miyanə bir şeydir. Məsdərin spesifikasiyası ayrı-ayrı dillərdə son dərəcə müxtəlifdir*”¹⁶.

M.A.Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı monoqrafiyası türk dillərində məsdərin tədqiqinə dair ilk işlərdən biri olaraq bu şəxssiz feil formasının, onun bütün çoxaspektliyinin öyrənilməsinin başlanğıcını qoydu. M.A.Kazımbəy öz əsərində məsdəri *hərəkət adı* termini ilə adlandırmışdır.

Türk dillərində məsdərin öyrənilməsi üçün A.A.Axundov, V.H.Əliyev, H.Mirzəzadə, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, M.Şirəliyev, F.Zeynalov, M.Əsgərov, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, V.M.Nasilov, A.N.Kononov, İ.A.Batmanov, L.A.Pokrovskaya, B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva, A.Q.Qulamov, V.D.Araikin, B.K.Kutlımuratov, Q.Ş.Borukulova, N.E.Hacıəhmədov, D.M.Mirzəyeva, V.Q.Quzev, A.M.Miziyev, M.Z.Jamyanova, E.Melqaziyeva, R.Q.Zakiyeva, Q.D.İbrahimov, D.M.Murzayeva, E.D.Saidova, L.A.Şaminova, L.M.Ulmezova, N.R.Xarisova, D.Y.Akbaba, Y.Alkaya, K.Eraslan, F.Gökçe, C.Turqunbayer, Y.Yılmaz və başqalarının tədqiqatları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

V.Əliyevin “*Azərbaycan dilində feilin təsriiflənməyən formaları. Məsdər*” (Bakı, 1986) adlı elmi əsərində məsdərlərin, həmçinin onların paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin tarixi əsaslı surətdə tədqiq olunmuşdur.

V.D.Araikinın türk dillərində məsdərin tarixi inkişafına dair müşahidələri müəyyən maraq doğurur: “*Hər ehtimala qarşı, məsdər yalnız ümumtürk dilinin ayrı-ayrı dillərə parçalanmasından sonra əmələ gəlmişdir*”¹⁷.

¹⁶ Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка / Н.К.Дмитриев. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, – 1948. – с. 178.

¹⁷ Аракин, В.Д. Инфинитив // – Москва: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Морфология, – 1988. Выпуск 2, – с. 483.

Bizim fikrimizcə, V.D.Arakinin kifayət qədər tutarlı faktlarla təsdiq olunan yuxarıda göstərilən ehtimalı ilə razılaşmamaq çətindir. Belə ki, V.D.Arakin öz hipotezin türk dillərində məsdərin təkcə bir ümumtürk məsdər formasına aid ola biləcək vahid formasının olmaması, həmçinin müasir türk dillərində məsdər formalarının qeyri-bərabər inkişafı faktı ilə əsaslandırır.

Azərbaycan dilçiliyində məsdərin tarixi inkişafı Q.Bağirovun, X.Mirzəzadənin, R.Mədətovanın, İ.Vəliyevin və başqalarının əsərlərində işıqlandırılmışdır.

Türk dillərində məsdər feilin şəxssiz formalarından biri olaraq morfoloji xüsusiyyətlə, sintaktik funksiyalarla, müəyyən semantika ilə xarakterizə olunur. Məsdər formaları yalnız feilin şəxslil formalarından yox, həm də feilin başqa şəxssiz formalarından (feili sifət, feili bağlama) fərqlənir.

“Türk dillərində feili bağlamaların morfoloji-sintaktik xarakteristikası” adlı ikinci fəsilə türk dillərində və onların dialektlərində feilin birincili və ikincili feili bağlama formalarının leksik-semantik mahiyyətinin, morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili verilir. Hər bir feili bağlama formasının ətraflı təhlili onların həm oxşar, həm də diferensial morfoloji-semantik əlamətlərini aşkar etməyə imkan vermişdir.

Həmin fəsilə türk dillərində feilin hər bir feili bağlama formasının tarixi inkişafı izlənmişdir. Burada bu və ya digər formanın yayılma dərəcəsi konkret misallarda müəyyənləşir, həmçinin feili bağlamaların müxtəlif ismin halları ilə idarə olunmasının ətraflı təhlili aparılır. İkinci fəsilə türk dillərində feili bağlama şəkilçilərinin etimologiyasına dair hipotezlər kifayət qədər müfəssəl tədqiq olunur.

İkinci fəsil *2 yarımfəsildən* və *9 paraqraftan* ibarətdir. İkinci fəslin birinci yarımfəsli *2 paraqrafta*, ikinci yarımfəsli isə *7 paraqrafta* əhatə edir.

İkinci fəsilə türk dillərində və onların dialektlərində feilin – ib^4 , $-a^2$ şəkilçili birincili feili bağlama formalarının və feilin $-dıqca^4$, $-ınca^4$, $-alı^2$ / $-qalı^2$, $-madan^2$, $-ikən^2$, $-araq^2$ – $qaç^2$ şəkilçili ikincili feili bağlama formaların leksik-semantik mahiyyəti, fonetik, morfoloji-

sintaktik xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Türk dillərində feilin həmin birincili və ikincili feili bağlama formalarının sistemli müqayisəli-tarixi təhlili prosesində oxşar və fərqli morfoloji-semantik xüsusiyyətləri aşkar edilir, bu dillərdə feilin hər bir feili bağlama formasının tarixi inkişafı xarakterizə edilir. İkinci fəsilə türk dillərinin feili bağlama şəkilçilərinin etimologiyasına dair baxışlara kifayət qədər ətraflı nüfuz edilmiş, həmçinin onların ardıcıl müqayisəsi verilmişdir.

İkinci fəslin **“Türk dillərində birincili feili bağlama formaları”** adlı birinci yarımfəslə.

İkinci fəslin birinci yarımfəslində feili bağlamaların *-ib* və *-a/-ə* (*-bın* və *-a/-e*) formaları tədqiq edilir.

Türk dillərinin bütün feili bağlama formalarından ən çox işlənən forması *-ib⁴* (*-bıḡ*) şəkilçili feili bağlama formasıdır. Görünür, bu formanın dildə geniş işlənməsinin səbəbi onun bir çox hallarda stilistik məqsədlərdə həmcins xəbərlərin hissəsini əvəz edir və ən müxtəlif mənalar ifadə edir.

İndiyədək *-ib* şəkilçili feili bağlamaların etimologiyası müəyyən edilməmişdir. Bu feili bağlama formasının mənşəyi ilə əlaqədar bir çox zidd fikirlər mövcuddur. Tədqiq olunan feili bağlama formasının əmələ gəlməsinə dair ən səhih fikri A.N.Kononov söyləmişdir. Onun fikrincə *-b,-p* (*-ḡ,-n*) morfemi yuxarıda adları çəkilən türk və monqol dillərinin feili bağlamaları kimi, tunqus-mancur dillərinin feili bağlama formalarına uyğundur, güman ki, ümumaltay feilinə aiddir. *-B* – türk-monqol feili *bol - olmaq, əmələ gəlmək*¹⁸.

Orxon–Yenisey abidələrinin dilində *-ib⁴* (*-bıḡ⁴*) şəkilçili feili bağlamalar daha geniş işlənir, nəinki müasir türk dillərində. Bu forma Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *“p”* kar samiti ilə, müasir

¹⁸ Кононов, А.Н. Опыт реконструкции тюркского деепричастия на - n, - ḡ, - ı(ḡ), - nan, - ban, - banı, - banın (материалы к сравнительно-исторической грамматике тюркских языков) // – Москва: Вопросы языкознания, – 1965. №5, – с. 110.

türk dillərində isə cingiltili “b” samiti ilə işlənir. Qeyd etməliyik ki, -*ib* –(ыб) şəkilçili feili bağlamanın ilkin forması “p” kar samitli olub.

–*Ib*⁴ şəkilçili feili bağlama formasının əsas mənası tərzli hərəkətdir.

Başqa türk dillərindən fərqli olaraq, müasir qaqauz dilində feili bağlamaya aid olan sözlər yalnız onların əvvəlində yox, həm də sonra gələ bilər. İstisna deyildir ki, feili bağlamanın bu xüsusiyyəti slavyan dillərinin sintaksisinin qaqauz dilinə təsirinin nəticəsidir.

Oğuz qrupu türk dillərinin yazılı abidələrində –*ib*⁴ (–ыб⁴) feili bağlama şəkilçisindən başqa, *yıp/-yip* və –*iban/-ibən*, –*uban/-übən* (–*йып/-йип* və – *ыбан/-убэн*, –*убан/-үбэн*) feili bağlama şəkilçiləri də qeydə alınmışdır. Bu feili bağlama şəkilçisi müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində – Quba, Zaqatala, Qazax dialektlərində və qismən Şamaxı dialektlərində də qeyd olunmuşdur.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının dilində –*iban*⁴ şəkilçisi –*i/-i* elementlərini də qəbul edir: –*ubani/-übani*. Bu formaya həmçinin Azərbaycan dilinin Quba, Zaqatala dialektlərində və Əski Anadolu Türkcəsində rast gəlinir.

Türk dillərinin əksəriyyətində –*ib*⁴ şəkilçili feili bağlama yalnız feili bağlama kimi yox, həm də şəxslə feilin xəbər forması kimi işlənir.

Tatar, noqay və qaraqalpaq dillərində hərəkətin natamamlığını bildirmək üçün –*ib* (–ыб) şəkilçili feili bağlamalara –*рак/-рək* (–*ракъ/-рек*) şəkilçisi birləşir. Bu şəkilçilər qumuq (qırçaq qrupu) və Azərbaycan (oğuz qrupu) dillərində əlamət və keyfiyyəti zəiflətmək üçün sifətlə birləşir.

Oğuz qrupu türk dillərində –*a*, –*ə*, –*y* şəkilçili feili bağlama bir qayda olaraq, yalnız qoşa formada işlənir. Bu feili bağlamalar hərəkətin təkrarlığını və uzunmüddətliyini bildirir.

Oğuz qrupu türk dillərində ayrı-ayrı söz köklərindən yaranmış –*a*, –*ə*, –*y* şəkilçili feili bağlamalar təkrar olunduqda sinonimik, yaxud antonimik feil köklü feili bağlama formaları da təkrar olunur: *bakına-bakına* (бакына-бакына) – *ətəfə boylanaraq*, *düşə-kalka* (дүша-калка) – *uyxılıb-qalxaraq* (qaqauz), *saqa-saqa* (cara-cara) – *sağaraq*, *qöre-bile* (эре-биле) – *görərək* – *bilərək*, *otura-tura* (отыра-тыра) –

oturaraq-duraraq (türkmən), *korka-korka* – *qorxaraq*, *bağıra-çağıra* – *fəryad*, *qışqırıq qoparaq* (türk), *danışa-danışa* (Azərbaycan). Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində müxtəlif feil kökündən yaranan həmin feili bağlama cümlədə əsasən zərf qismində çıxış edir. Türk dilində $-a^2$ şəkilçili qoşalaşmayan feili bağlama formasına daşlaşmış ifadələrdə rast gəlmək olur: *Film on bire beş kala biter* – *Film on birə beş dəqiqə qalmış qurtarır*.

Müasir qaqauz dilində həmin feili bağlamanın qoşalaşmayan forması yalnız qeyri-mümkünlük formasının komponenti qismində müşahidə olunur *-ала билмää* (– *ala* – *bilmaa*) – *ala bilməmək*.

Türkmən dilində – a^2 şəkilçili feili bağlama *билмек* (*bilmek*) – *bilmək*, *бермек* (*bermek*) – *vermək*, *зөрмек* (*qörmek*) – *görmək*, *алавери* (*alaveri*) – *götürsənə* də və s. feillərlə tək formada işlənir.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində – a^2 şəkilçili feili bağlama yalnız tək formada işlənir və inkar forması yoxdur.

İkinci fəslin **“Türk dillərində ikincili feili bağlama formaları”** adlı ikinci yarımfəslə.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslində feilin – *dıqca⁴*, – *ınca⁴*, – *alı²/qalı²* – *madan²* – *ikən²* – *araq²* – *qaç²* (*-дыкча⁴*, – *ынджа⁴*, – *алы²/галы²*, – *мадан²* – *икен²* – *арак²* – *зач²*) şəkilçili feili bağlama formaları tədqiq edilir.

Türk dillərində *-madan/-mədən* şəkilçili feili bağlama oxşar fonetik görünüşə malikdir və əsasən tərzi hərəkət zərflik mənasını ifadə edir. Həmin türk dillərinin dialekt və şivələrində *-madan/-mədən* feili bağlama şəkilçilərinin başqa fonetik variantları da ola bilər, məsələn, – *madın/-medin*, *-mazdın/-mezden*, *-mədin/-madın* – variantlar.

Türkoloji ədəbiyyatda *-madan/-mədən* şəkilçili feili bağlamanın etimologiyasına dair müxtəlif və bir-birinə zidd baxışlar mövcuddur.

Həmin şəkilçinin yaranmasına dair fərziyyələrə bir çox türkoqların, o cümlədən, V.Tomsen, Q.Ramstedt, V.V.Radlov, V.Banq, K.Brokelman, P.M.Melioranski, A.M.Şerbak, A.N.Samoyloviç, J.Deni, M.Erçin, Z.Korkmaz, M.Öner, S.Y.Malov, V.Q.Kondratyev və başqalarının əsərlərində tədqiq edilmişdir.

Türk dillərində *-madan/-mədən* feili bağlama şəkilçisinin etimologiyasına dair mövcud nəzəriyyələri tədqiq edərək biz belə

nəticəyə gəlirik ki, M.Önerin bu inkar feili bağlama şəkilçisinin mürəkkəb cümlənin sintaksisi vasitəsilə yaranması fikri daha inandırıcıdır və cümlələrin feillərin keçmiş zaman kateqoriyasının 3-cü şəxsin tək halında isim qismində formalaşması problemi ilə bilavasitə bağlıdır.

–*Dıqca*⁴ şəkilçili feili bağlama əsasən oğuz qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir. Lakin – *dıqca*⁴ şəkilçili feili bağlamaya, həmçinin qırçaq qrupu türk dillərində də (krım-tatar, qədim tatar və s. dillərdə) rast gəlmək olur.

Türk dillərində və onların dialektlərində – *dıqca*⁴ şəkilçili forma əsasən hərəkətin çoxdəfəlik (*hər dəfə*) mənasını, hərəkətin yerinə yetirilməsinin tədriciliyini və iki hərəkət (*hələ də*) arasında müvəqqəti əlaqəni bildirir (*hələlik*).

Bəzi türk dillərində – *dıqca*⁴ şəkilçili feili bağlama –*dıqçan*⁴ fonetik variantına malikdir (*oynadıqçan – oynadıqca – ойнадыкчан – qaqauz dilində*).

Azərbaycan dilinin XIV-XIX əsrlər yazılı abidələri üçün – *dıqca*⁴ feili bağlama formasının mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birləşməsi səciyyəvidir: *baxdığımda; gördüyündə* və s.

Qeyd edək ki, “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanında da – *dıqca*⁴ forması ayrı-ayrı hallarda *ləyin* sözü ilə işlənərək hərəkətin ani yerinə yetirilməsi mənasını verir.

Misal gətirək: *Ani gördüyündələyin yel kimi yetdi*¹⁹ (*gördüyündələyin – görərek*) və s.

Türk dillərinin dialektlərində –*dıqca*⁴ şəkilçili feili bağlama formasının elə fonetik variantları qeyd olunmuşdur ki, onlara müasir ədəbi türk dillərində rast gəlinmir (*-dignə* – Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti, *-diyhce/-dihcaz/ -diyhcez dih+ca(z)-* türk dilinin Ərzurum dialekti və i.a).

–*İkən/-kən* şəkilçili feili bağlama qaqauz dilində, türk dillərinin bəzi dialekt və şivələrində, həmçinin yazılı abidələrində, başqa türk

¹⁹ Dəmirçizadə, Ə.M. *Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili* (təkrar nəşr) / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999. – s. 127.

dillərindən fərqli olaraq, saithlərin ahəng qanununa tabe olur; qaqaüz dilində – *kan/-kǎn* şəkilçili fonetik variantlardan başqa, həmçinin – *kana* şəkilçili variant da işlənir.

Feili bağlamanın –*kana/-kene* şəkilçili fonetik variantına Türkiyə Respublikasının Şərç Frakiya Vilayəti dialektlərində, həmçinin türk dilinin Anadolu, Aydın, Dənizli, Isparta, Uşak, Ərzincan, Tokat, Ordu, Nevşehir, Yozqat və Sivas dialektlərində rast gəlinir.

Qutadqu-bilik və “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanının dilində – *ikən/-kən* (burada –*erken*) feili bağlama şəkilçisi yalnız feilin indiki-gələcək zaman (*-ar/-er*) formaları ilə işlənir; türkmən dilində –*ikən/-kən* şəkilçili feili bağlama şəxs şəkilçisi qəbul etmək imkanına malikdir. Lakin bu hal tədqiq olunan feili bağlamanın qeyd edildiyi başqa türk dillərində müşahidə olunmur.

Özbək, qaraqalpaq, qaraçay-balkar, tuva, Altay, şor, türkmən dillərində –*ınca⁴* (*ынджа⁴*), –*qança⁴* (*-ганча²*), –*qınça⁴* (*-гынча⁴*) şəkilçili feili bağlamalar şəxs şəkilçiləri (tarixən mənsubiyyət şəkilçiləri) qəbul edir.

Feili bağlamanın –*qınça⁴* (*-гынча⁴*), –*qança²* (*-ганча²*) şəkilçili fonetik variantı qırçaq qrupu türk dillərində daha çox yayılmışdır. Feili bağlamanın –*ınca⁴* (*ынджа⁴*) şəkilçili formasına əsasən oğuz qrupu türk dillərində rast gəlmək olur.

Feili bağlamanın –*ınca⁴* (*-ынджа⁴*) şəkilçili formasının bəzi qırçaq qrupu türk dillərində qeyd olunması da səciyyəvidir, məsələn, kırım-tatar dilinin cənub dialektində –*inǰə* (*-ынжə*), –*inǰə* (*-инжə*), –*unǰə* (*-унжə*), –*yunǰə* (*-юнжə*) şəkilçili feili bağlamalar mövcuddur.

Feili bağlamanın –*qalı/-qəli* –*alı²/-əli²* (*-галы/-алы*) şəkilçili formaları əsas etibarilə zaman və məqsəd mənalarını ifadə edir. Bəzi türk dillərində –*qalı/-qəli-alı²/-əli²* şəkilçili feili bağlama yalnız iki mənə – zaman və məqsəd mənalarını ifadə edə bilər. Belələrinə qədim türk ədəbi abidələri, qaraqalpaq, qırğız, kırım-tatar dilləri aiddir. Özbək, uyğur, qazax dillərində bu forma əsasən məqsəd mənasında işlənir, zaman mənəsi isə ikinci dərəcəli sayılır.

Əksər türkoloqlar – (V.Kotviç, A.N.Kononov, Y.D.Canmavov) *-qalı/-qanlı*² (*галы/-ганлы*²) şəkilçili feili bağlamanın ilkin fonetik variantı haqqında fikir irəli sürürlər.

Biz həmçinin ayrı-ayrı türk dillərində fəaliyyət göstərən -*qanlı/-qanlı* (*-ғанлы/-генли*) şəkilçili formaların birinciliyi haqqında nöqtəyi-nəzər-lərlə razılaşıırıq.

Feili bağlamanın *-alı/-qalı* (*-алы/-галы*) şəkilçili formaları həmçinin VIII-XII əsrlərin qədim türk ədəbi abidələrinin dillərində qeydə alınmış və *-qalı, -qeli, -gali, -keli* (*-галы, -гели, -галы, -кели*) şəkilçili fonetik variantlarda müşahidə olunur. Bu feili bağlamalar, başqa müasir türk dillərində olduğu kimi, hərəkətin əsas feil formasını və məqsədini ifadə edən hərəkət üçün başlanğıc an olan hərəkətin mənasını bildirir.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *-qalı/-alı* (*-галы/-алы*) şəkilçili feili bağlama formaları əsasən məqsəd mənasını ifadə edir: *Kişi oyly kop ölğali törümis – İnsan övladı yaranmışdır ki, ölsün*²⁰ və s.

Feili bağlamanın *-qalı/-alı* şəkilçilərinin aşağıdakı xüsusiyyətləri də maraq doğurur. Müasir türk dillərinin bəzi dialekt və şivələrində və Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *-alı/-qalı* şəkilçiləri məsdər forması kimi işlənir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *-qalı/-alı* feili bağlama şəkilçilərinin köməyi ilə də həmçinin məsdər yaranır.

Feili bağlamanın *alı/-qalı* şəkilçili forması IX-XV əsrlər uyğur yazılı abidələrinin dilində də qeydə alınmışdır. Göstərilən abidələrdə həmin feili bağlama forması çox zaman məsdər forması qismində işlənir və *-ğalı, -gəli* (*-галы,-гэли*) fonetik variantlarında çıxış edir.

Məsələn: *Биз кэлдүк буларны һэлак кылгалы сэни куткаргалы – Biz gəldik, (ki,) onları məhv edək, səni isə xilas edək*²¹.

²⁰ Ахметов, М.А. Деепричастия в языке орхоно-енисейских памятников и их отношение к современному башкирскому языку // – Баку: Советская тюркология, – 1974. №3, – с. 49.

²¹ Насилов, В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI-XV вв. / В.М.Насилов. – Москва: Наука, – 1974. – с. 51.

Ayrı-ayrı türk dillərində *alı/-qalı* şəkilçili feili bağlama forması – çıxışlıq hal şəkilçiləri və *berli* qoşması ilə birləşə bilər; məsələn: türk dilində: *Ben mektubunuzu alalı(dan) beri iki hafta oldu* – *Sizin məktubunuzu alandan iki həftə keçmişdir*²²; qaraqalpaq dilində: *Менинъ кызым туьгъалы беру кюнге шыкъкъан джокъ* (*Menim kızım tuqalı beri künge sıkkan gjok*) – *Mənim qızım doğulandan bəri günəş altına çıxmamışdır*²³.

Oxşar hal Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də yer almışdır. Məsələn, *alalıdan, gələndən*.

Feili bağlamanın *-alı²/-qalı²* şəkilçili formasının *-dan/-dən* çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə birləşməsi Nəsiminin əsərlərində o qədər də tez-tez rast gəlinmir. Məsələn, *Saçların düşəlidən bədri zülfün tabına, ey lafə tapıcı sənə eyb etmərəm nədən - düşəlidən – düşəli* (Nəsimi, XIV əsr).

Müasir türkmən dilində *-alı²/-qalı²* şəkilçili feili bağlama şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilər. Məsələn, *гелелим (qelelim) – mən gələndən bəri, гиделиниз (qideliniz) – siz gedən vaxtdan bəri* və s.

Feili bağlamanın *-qaç/-qəç* şəkilçili formasına qırçaq, karluq və uyuğur-oğuz qrupları türk dillərində daha çox rast gəlinir. Oğuz qrupu türk dillərində və Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *-qaç/-qəç (-zay/-zey)* şəkilçisi qeydə alınmamışdır.

Bir çox dilçilər ehtimal edirlər ki, *-qaç/-qəç (-zay/-zey)* şəkilçili feili bağlama forması gec əmələ gəlmişdir.

Bununla bağlı L.M.Xasanovanın qeyd etdiyi diqqətəlayiqdir: “*Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu formaya rast gəlinmir. Bu onun gec yaranması ilə təsdiq edilə bilər*”²⁴.

²² Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н.Кононов. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, – 1956. – с. 481.

²³ Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология: [в 2-х томах] / Н.А.Баскаков. – Москва: Издательство АН СССР, – т.2, ч.1. – 1952. – с. 471.

²⁴ Хасанова, Л.М. Система деепричастных форм глагола в башкирском языке: / автореферат диссертации кандидата филологических наук. / – Уфа, 2010. – с. 8.

Qeyd etmək lazımdır ki, yakut dilində *-qaç/-qəç* (*-zay/-zey*) şəkilçili feili bağlama formasına *-aat* şəkilçili feili bağlama forması uyğun gəlir.

Bir sıra dilçilər yakut dilində *-aat* şəkilçili feili bağlamanın monqol mənşəli olması barədə fərziyyəyə söykənirlər. Başqaları isə onu türk dillərinin *-qaç/-qəç* (*-zay/-zey*) şəkilçili feili bağlaması ilə əlaqəli tədqiq edirlər.

V.L.Kotviç, N.N.Poppe və başqaları *-aat* feili bağlama şəkilçisinin monqol dilindən əmələ gəlməsi haqqında fikirləri müdafiə etmişlər.

N.N.Poppedən fərqli olaraq V.Radlov bu nöqteyi-nəzərə şərik deyildir. V.Radlova görə yakut dilinin *-aat* şəkilçisi *-qaç* (*-zay*) şəkilçisi ilə əlaqədar deyildir. Çünki ümumtürk – *ç* şəkilçisi yakut dilində *-t* şəkilçisinə yox, *-s* şəkilçisinə uyğun gəlir²⁵.

Həmin feili bağlamalar monqol dillərində əsas feilin hərəkətini qabaqlayan hərəkəti bildirir. Deməli, müasir yakut dilinin – *aat* şəkilçili feili bağlama ilə tam uyğunluğu yoxdur, lakin müəyyən semantik yaxınlıq izlənilir.

Məlumdur ki, yakut dili uzun müddət monqol dilləri ilə əlaqəli olmuşdur. Bunun nəticəsində göstərilən dillərin çoxlu fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri yakut dilinə keçmişdir.

Lakin Y.İ.Ubryatova *-qaç/-qəç* (*-zay/-zey*) şəkilçili feili bağlamanın etimologiyasına dair başqa şərh verir. Y.İ.Ubryatovanın fikrincə, həmin feili bağlama türk dillərinin *-qaç/-qəç* (*-zay/-zey*) şəkilçili feili bağlama forması ilə oxşarlıq tapır.

Bununla əlaqədar Y.İ.Ubryatova qeyd edir: *“Bu müqayisə fonetik cəhətdən tam haqq qazanmışdır. Yakut dilində başqa şəkilçilər də vardır: Ъ başlanğıçlı bu şəkilçi düşərək uzun saitə çevrilir (müqayisə üçün, - Ъax, əəx), ş, z, ç (- u, з, ч) şəkilçilərindən yaranmış sonuncu –s şəkilçisi bir çox hallarda – t (-bit//miş-dan,*

²⁵ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / Под ред. Э.П.Тенишева. – Москва: Наука, – 1988. – 562 с.

bat//maz-dan, bit//biz-dan) (-m -быт -мышдан, - бат –маздан, быт –быздан) və s. şəkilçisinə keçmişdir”²⁶.

Y.İ.Ubryatovanın fikrincə yakut dilində – *aat* şəkilçili feili bağlama türk dillərinin –*gac* şəkilçili feili bağlamaları ilə oxşarlığı onların özlərinə hal şəkilçilərini birləşdirmək xüsusiyyətləri ilə əsaslandırılır²⁷.

Bizim fikrimizcə, Y.İ.Ubryatovanın elmi cəhətdən əsaslandırılmış nöqteyi-nəzəri son dərəcə inandırıcıdır.

-*Qaç/-qəç* şəkilçili feili bağlama hərəkəti zaman, səbəbiyyət nəticə münasibətində, həmçinin əsas feil hərəkətini qabaqlayan hərəkəti səciyyələndirir, eyni zamanda çıxışlıq və yerlik hal şəkilçilərini qəbul edir.

Təqribən tədqiq olunan bütün türk dillərində –*qaç/-qəç* şəkilçili feili bağlama formaları müxtəlif fonetik variantlarda –*kaş/-qaş, -kas/-kəs, -ğas/-ğəs, -ğats/-ğəts, -kats/-kəts, -qəçox/-qyaçox/-kaçox/-kyaçox* (-*каш/-гаш, -кас/-кэс, -гас/-гэс, -гач/-гэц/ -кац/-кэц, -гячох/-гячох/-качох/-кячох* və s. çıxış edir.

Türk dillərinin ayrı-ayrı feili bağlama formaları yalnız feili bağlama qismində deyil, həm də feilin şəxs forması (*-ib⁴*) qismində işlənir.

“Türk dillərində feili sifətlərin morfoloji-sintaktik xarakteristikası” adlanan üçüncü fəsildə türk dillərində və onların dialektlərində feili sifətlərin struktur – semantik, morfoloji-sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bu fəsildə feili sifətlərin tərkibinin müəyyənəndirilməsi, həmçinin kateqoriyasının təyini, türk dillərində feilin şəxssiz forması sistemində onun qrammatik statusunun və yerinin konkretləşdirilməsi yer almışdır. Həmin fəsildə türk dillərində feili sifətlərin təmsil olunduğu və işləndiyi vasitələrdə ümumi və spesifik

²⁶ Убрятова, Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка / Е.И.Убрятова. – Новосибирск: Наука, – 1976. – с. 43-44.

²⁷ Убрятова, Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка / Е.И.Убрятова. – Новосибирск: Наука, – 1976. – с. 43-44.

xüsusiyyətləri, türk dillərində onların təsnifatı müəyyənləşdirilir, həmçinin etimologiyası şərh edilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəsil *3 yarımfəsil* və *6 paragrafdan* ibarətdir.

Üçüncü fəsildə indiki zaman *-an/-qan⁴*, (*-an/-zan*) şəkilçili, keçmiş zaman *mış⁴*, *-dik⁴* (*-мыш⁴*, *-дык⁴*) şəkilçili, gələcək, indiki gələcək zaman *-acak²*, *-ası²*, *-ar⁴* (*-аджак²*, *-асы²-ap⁴*) şəkilçili feili sifətlər tədqiq edilir.

Türk dillərində feili sifətlər funksional-semantik əlamətlərinin çoxlu müxtəlifliyi və spesifik kateqorial səciyyələri ilə xarakterizə edilir.

Türk dillərinin feili sifətləri diaxron nöqteyi-nəzərdən predikativ funksiyaya malikdir. Sinxron aspektdə onlar əşyanın və onun hərəkətinin vəhdətini göstərir.

Qədim feili sifət formaları demək olar ki, bütün müasir türk dillərində işlənir *-an/-ən*, *-ar/-ır* (*-an/-en*, *-ap/-ыр*).

Ayrı-ayrı feili sifətlər ya bir neçə türk dillərində *ğadağ-gedek* (*-zadaz -zedek*) şəkilçili feili sifətlər xakas və şor dillərində, *-adoqon/-yadoqon* (*-адозьон/-ядозьон*) karaim dilində və s. rast gəlinir, yaxud da bir türk dilinin qeyri-standart forması olur (müasir yakut və çuvaş dillərinin feili sifətləri).

Üçüncü fəslin “***Türk dillərində feilin indiki zaman feili sifətləri***” adlı birinci yarımfəslidir.

Üçüncü fəslin bu yarımfəslində *-an/-qan* (*-an/-zan*) şəkilçili indiki zaman feili sifətlər təhlil edilir.

Bəzi feili sifət formalarının müasir türk dillərinin dialekt və şivələrində müxtəlif zaman çalarlarını ifadə edir. Məsələn, müasir türkmən dilində *-an* şəkilçili feili sifətin mənası başqa oğuz qrupu türk dillərindən fərqlənir.

-An şəkilçili fonetik variant oğuz qrupu türk dillərinə səciyyəvidir. *-An* şəkilçili feili sifət forması oğuz qrupu türk dillərində, həmçinin çuvaş dilində indiki zaman mənasını verir.

Oğuz dillərində *-an* şəkilçili feili sifət feil kökündən feili sifət və isim yaradır.

Oğuz qrupu türk dillərində *-qan (-zan)* şəkilçili forma isim və sifət sırasına keçmişdir. Lakin, buna baxmayaraq, XVI, XVIII, XIX əsrlər yazılı abidələrin dillərində tədqiq olunan *-qan* fonetik variant feili sifət qismində çıxış edir: *açylyan – açılan, qalyan – qalan* və s.

Qədim türk dövründən bəri *-qan (-zan)* feili sifət şəkilçisi qədim və müasir türk dillərində müxtəlif funksiyalar yerinə yetirmişdir və ən geniş yayılmış feili sifət şəkilçilərindən biridir.

Türk dillərində *-qan/-an (-zan/-an)* şəkilçisinin əsas funksiyasına aşağıdakılar aiddir: a) isimlərin yaranması; b) feili sifətlərin yaranması; c) feilin zamanlarının əmələ gəlməsi; d) qrammatik şəkilçilərin yaranması; e) mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsi.

Feili sifət şəkilçisi *-qan (-zan)* hələ qədim türk dili dövründən əvvəlcə feili sifət qismində çıxış etmiş, sonra feil kökündən isim yaratmışdır.

Çoxfunksiyalılığı ilə fərqlənən *-qan/-an (-zan/-an)* şəkilçisi vasitəsilə yalnız türk dillərində feili sifət yaranmır, həmçinin qırçaq və uyğur qrupları türk dillərində feilin keçmiş zaman forması da yaranır.

Əksər müasir türk dillərində *-qan/-an (-zan/-an)* şəkilçili feili sifət forması keçmiş zamanı ifadə edir.

Türkmən dilində *-an* şəkilçili feili sifət forması qırçaq dilləri kimi, keçmiş zaman mənasını bildirir. Halbuki, oğuz qrupu türk dillərində tədqiq olunan feili sifət forması indiki, indiki-gələcək zaman mənasını ifadə edir.

Türkmən dilinin XVIII-XIX əsrlər yazılı abidələrində *-an* şəkilçili feili sifət formasının əsasən qırçaq qrupu türk dillərinə səciyyəvi olan *-qan* formasında işlənməsi faktı diqqət çəkir. Müqayisə üçün: *açılmaqan pir qunçanı qözlərmən (ачылмаган пир гунчаны гөзләрмән) – mən açılmayan təzə qönçə axtarıram*²⁸.

²⁸ Гузычыев, Т. Причастия в письменных памятниках туркменского языка XVIII – XIX вв.: / автореферат диссертации кандидата филологических наук) / – Ашхабад, 1971. – с. 8.

Türkmən dilinin yazılı abidələrində *-qan (-zan)* fonetik variantının mövcudluğunu bir sıra türkoqlar qədim özbək dilinin təsirinin nəticəsi kimi şərh edirlər.

Müasir türkmən dilinin dialekt və şivələrində həmçinin *-qan (-zan)* şəkilçili feili sifətlərin işlədilməsi müşahidə olunur.

Bizim fikrimizcə, həmin halda da türkmən dilinin dialekt və şivələrində *-qan (-zan)* şəkilçili feili sifətin olması ərazi cəhətdən yaxın olan özbək və qaraqalpaq dillərinin türkmən dilinə təsirinin nəticəsidir.

Qeyd edək ki, türkmən dilinin qaraqalpaq dialektlərində *-zan* şəkilçisi, həmçinin keçmiş zaman forması yaradır. Müqayisə üçün: *barğanlar (барғанлар) - baranlar* əvəzinə. Qırçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan *-qan (-zan)* şəkilçili keçmiş zaman forması türkmən dilinin covdur, sakar dialektlərində tez-tez müşahidə olunur. Oxşar hala həmçinin türkmən dilinin qeyri-sərhəd dialektlərində (salır dialektində və s.) rast gəlinir. Misallara baxaq: *-barlaqan (барлаған) - o yoxladı* (türkmən dilinin covdur dialekti), *qitqen qiden əvəzinə (qumған-гиден) – o getdi* və s. (türkmən dilinin salır dialekti)²⁹.

Tatar dilində olduğu kimi, *-qan/-qən, -kan/-kən (-zan/-zən, -kan/-kən)* şəkilçili feili sifət forması qazax dilində olduqca işləkdir və keçmiş zaman feili sifətlərə aiddir, məsələn, *söleqen jiqit (сөйлеген жуғит) – çıxış edən atoynadan* və i. a.

Tuva dilində *-qan* şəkilçili feili sifət forması yalnız keçmiş zaman formasını yox, həm də indiki və gələcək zamanların mənasını verə bilər.

Xakas dilində *-qan (-zan)* şəkilçili fonetik variantdan başqa, həmçinin *-an/-ən (-ан/-ен)* şəkilçili variantlar da müşahidə olunur. Bu, oğuz qrupu türk dillərinə səciyyəvidir. Həmin fonetik variant saitlə bitən kökdən sonra gəlir. Müqayisə üçün: *oynaан, төreen (ойнаан, төреен - oynayan, төрəуən)* və s.

²⁹ Туркмен дилинин диалектлеринин очерки / проф. Н.А.Баскаковун ред. алт. – Ашгабат: Блым, – 1970. – с. 320-321.

Məlumdur ki, *-an* şəkilçili fonetik variant əsas etibarlı ilə oğuz qrupu türk dillərində qeydə alınmışdır. Bununla yanaşı, qaraqalpaq dilinin bəzi qarışıq türkmən-qaraqalpaq şivələrində (*-an/-ən (-an/-en)*) şəkilçili həmin feili sifətin fonetik formasına rast gəlmək olar. Məsələn: *-kelen=kelqen (- келен = келген) – gələn; -alan = alqan (-alan=alqan) – alan* və i.a.

Bizə belə gəlir ki, qaraqalpaq dilinin şivələrində *-an/-ən (-an/-en)* şəkilçili variantın mövcudluğu türkmən dilinin təsiri ilə müəyyənləşir.

Üçüncü fəslin **“Türk dillərində feilin keçmiş zaman feili sifətləri”** adlı ikinci yarımfəsli.

Göstərilən yarımfəsildə *-miş⁴, -dıq⁴ (-мыш⁴, -дык⁴)* şəkilçili keçmiş zaman feili sifətlər tədqiq edilir.

Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, qədim türk dilində – *dıq⁴* şəkilçili feili sifət forması atributiv funksiyasında mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir.

Müasir türk dillərində – *dıq⁴* şəkilçili feili sifət formasının keçmiş zaman feili sifətlərinə aid olmasına baxmayaraq, kontekstdən asılı olaraq o, indiki və gələcək zaman mənalarını ifadə edə bilər.

Daha çox oğuz qrupu türk dillərinə məxsus olan – *dıq* şəkilçili feili sifət forması başqa qrupların ayrı-ayrı türk dillərində də (başqırd, tuva, yakut) və s. müşahidə olunur.

Oğuz qrupu türk dillərində (türkmən dili istisna olmaqla) – *miş* (*-мыш*) şəkilçili feili sifət forması çuvaş dilindəki *-maş/-meş (-маш/-меш)* şəkilçili feili sifət forması ilə müqayisədə daha çox işləkdir. Başqa qrup türk dillərində *-miş* şəkilçili forma əsasən ya substantivləşmiş formada, yaxud feilin zaman formasında çıxış edir.

Üçüncü fəslin **“Türk dillərində feilin gələcək və indiki-gələcək zamanları feili sifətləri”** adlı üçüncü yarımfəsli.

Bu yarımfəsildə *-acaq², -ası², -ar⁴ (-ажак², -асы², -ар⁴)* şəkilçili feili sifətlər təhlil edilir.

Qeyd edək ki, *-ar², -ir²* şəkilçili feili sifət forması türk dillərində əsasən iki mənə – indiki – gələcək və gələcək zaman mənalarını ifadə edir.

Başqa türk dillərindən fərqli olaraq yakut dilində həmin feili sifət forması indiki-gələcək zaman mənasından başqa, həmçinin keçmiş zaman mənasını da ifadə edir.

Oğuz qrupu türk dillərində $-ar^2$, $-ir^4$ şəkilçili feili sifət əsas etibarını ilə təyin qismində çıxış edir (Azərbaycan, türk, qaqauz dilləri). Orxon-Yenisey abidələrinin dillərində $-ar^2$, $-ir^4$ şəkilçili feili sifət formaları eyni zamanda üç funksiya yerinə yetirə bilər: atributiv, substantiv və predikativ.

Sarı uyğurların dilində $-ar^2$ şəkilçili feili sifət formaları gələcək zaman feili sifətlərinə aiddir. Qeyd edək ki, tədqiq olunan feili sifət şəkilçiləri sarı uyğurların dilində yalnız $-a/-ə$ ($-a/-e$) geniş saitlərlə müşahidə olunur: *satar tavar (camar mavap) – satılacaq ipək, kaуnar su (кайнар су) – qaунауасақ су*³⁰.

Tədqiq olunan feili sifət forması başqa türk dillərindən fərqli olaraq xakas dilində bir sıra hal şəkilçiləri qəbul edərək keçmiş zaman hərəkətini ifadə edə bilər: *Пулут аралы күн көрөрдө, Пус алмынан суғ изердө... Нә vaxt günəş buludun arasından baxırdı, Nə vaxt buzun altından su içirdi...*³¹

Qeyd etmək vacibdir ki, $-ar^2$ şəkilçili feili sifət forması yalnız yakut dilində keçmiş zaman mənasını ifadə edir.

$-Ası/-əsi$ feili sifət şəkilçisinin təhlili həmin şəkilçinin birinci elementinin dəyişikliyə məruz qaldığını güman etməyə əsas verir. Nəticədə ($-qa/-qe > -a/-ə$) keçid və gələcək zamanın qədim mənasının zəruriliyinin zəifləməsi baş vermişdir. Tədqiq olunan feili sifət şəkilçisi gələcək zaman mənasını itirərək indiki, indiki-gələcək zaman mənalərini verməyə başladı.

$-Ası/-əsi$ ($-асы/-есу$) şəkilçili feili sifətin gələcək zaman formasının zəifləməsinin qarşısını almaq üçün ona lazım-gələcək zaman feili sifətləri yaradan sinonimik qədim türk şəkilçiləri $-siq/-siq > -sı/-si$ birləşdirilmişdir.

³⁰Тенишев, Э.Р. Язык желтых уйгуров / Э.Р.Тенишев, Б.Х.Тодаева, – Москва: Наука, – 1966. – с. 33.

³¹Грамматика хакасского языка / под ред. Н.А. Баскакова – Москва: Наука, – 1975. – с. 236.

Qədim türk yazılı abidələrində bu feili sifət forması *-acaq/-əcə* şəkilçili gələcək zaman feili sifətinin eyni funksiyasını yerinə yetirir.

Müasir türk dilində *-ası/-əsi* şəkilçili feili sifət özünün sintaktik funksiyasını itirmiş və yalnız donmuş formalarda saxlanmışdır. Türk dilinin Kütahya dialekt və şivələrində *-ası/-əsi* şəkilçili feili sifətlər *-ınca/-incə* (*ınca/-ince*) şəkilçili feili bağlama mənasını bildirir: *Dayreler açılacaq qadək ben onu getirrin – Otaq nə vaxt açılacaq, mən onu götürəcəm* və s.³²

Kütahya dialekt və şivələrində *-ası/-əsi* şəkilçisi ayrı-ayrı hallarda cümlədə feilin – *acaq* gələcək və – *muş* keçmiş zaman şəkilçilərini əvəz edir: *Hankı geri qalırsa, o vurulmuş* “vurulacaq” – “öldürüləcək” *işləri amirleri; avay çıkmış yere düşəsi* “düşmüş – yıxılmış” *heralde* və i.a.³³

Eyni zamanda *-ası/-əsi* şəkilçili feili sifət həmin dialektlərdə həmçinin – *mamak için: müqayisə üçün – dün bu vaxt yemin etdik gavadan qaşmayası* (*kaşmamak için – qaşmamaq üçün*), *gokmayasıya* (*korkmamak için – qorxmamaq üçün*), *sen nereye qaçıyon* və i.a. mənalərini bildirir.

Tatar dilində *-ası/-əsi* şəkilçili inkar formasının, demək olar ki, heç işlənməməsi səciyyəvi haldır.

Tatar dilinin dialekt və şivələrində *-ası/-əsi* şəkilçili feili sifət forması daha çox məsdər qisminə işlənir. Bu forma ən çox tatar dilinin orta dialektində (zakazansk, şivələrin dağlıq qrupu, nodberezesk, zakazansk və nijnekamsk – kryaşensk şivələrində) yayılmışdır.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın görünür ki, əksər türk dillərinin feili sifətləri çoxfunksiyalıdır: atributiv funksiyadakı kimi, predikativ funksiyada da çıxış edir. Lakin bəzi türk dillərinin feili sifətləri yalnız atributiv funksiyada çıxış edir. Bunlara Azərbaycan,

³²Gülensoy, T. Kütahya ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük) / T.Gülensoy. – Ankara: TDK yayımları, – 1988. – s. 112.

³³ Gülensoy, T. Kütahya ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük) / T.Gülensoy. – Ankara: TDK yayımları, – 1988. – s.112

türk və qaqauz dillərində *-an/ən* (*-an/-en*) şəkilçili, özbək dilində – *mokçi* şəkilçili feili sifətlər aiddir.

Dissertasiyanın **“Türk dillərində məsdərlərin morfoloji-sintaktik xarakteristikası”** adlanan dördüncü fəslində – *maq²* və *mə²* (*- мак²* və *ма²*) şəkilçili ümumtürk məsdərlərinin və – *arqa²*, *-qanlıq²*, *- u/-uv*, *-iş* (*-apza²*, *- гaнлык²*, *-y/-yв*, *-uu*) şəkilçili spesifik məsdərlərin qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq olunur, sintaktik səciyyələri verilir. Həmçinin müasir türk dillərində və onların dialektlərində məsdər formalarının mənşəyi aşkarlanır. Bundan başqa, məsdər tədqiqinin tarixi izlənilir, türk dili məsdərlərinin daha yayılmış növləri aşkar edilir.

Dördüncü fəsil *2 yarımfəsil* və *6 paraqrafdan* ibarətdir.

Türk dillərinin məsdərlərinin mahiyyəti haqqında məsələlər təsviri qrammatikalarda, məqalələrdə və ümumi səciyyəli tədqiqatlarda işıqlandırılmışdır. Türk dili məsdərlərinin problemləri A.A.Axundov, V.H.Əliyev, Q.Mirzəzadə, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, M.Şirəliyev, F.Zeynalov, M.Əsgərov, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, V.M. Nasilov, A.N.Kononov, İ.A.Batmanov, L.A.Pokrovskaya, B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva, A.Q.Qulamov, V.D.Araşkin, B.K.Kutlimuratov, Q.Ş.Borukulova, N.E.Hacıəhmədov, D.M.Murzayeva, V.Q.Quzev, A.M.Miziyev, M.Z.Jamyanova, E.D.Saidova, L.A.Şamina, L.M.Ulmezova, N.R.Xarisova, D.Y.Akbaba, Y.Alkaya, K.Eraslan, F.Gökçə, C.Turqunbaer, Y.Yılmaz, D.Q.Tumaşeva, F.M.Xisamova, F.Y.Yusupovun və başqalarının ayrı-ayrı monoqrafiyalarında, dərsliklərində, namizədlik və doktorluq tədqiqatlarında, məqalələrində işıqlandırılmışdır.

Dördüncü fəslin **“Ümumtürk məsdərlərin qrammatik xüsusiyyətləri”** adlı birinci yarımfəslidir.

Dördüncü fəslin bu yarımfəslində *-maq²* və *-mə²* (*-mak²* və *-ma*) şəkilçili məsdərlər təhlil edilir.

Türk dillərində *-maq/-mək* (*-mak/-mek*) şəkilçili məsdər formasının etimologiyası barədə alimlərin əksəriyyəti bu şəkilçinin iki *-ma* (*-ma*) və *-k* şəkilçi morfemləri vasitəsilə yaranması nöqtəyi-nəzərinə tərəfdar çıxır. Bu fikir ilk dəfə 1916-cı ildə V.Banq tərəfindən söylənmişdir.

Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektində *-maq/-mək* şəkilçili məsdər formasının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri bu formanın əsasən *-lix/-luğ/-lix/-lik/-liy* şəkilçiləri ilə işlənməsidir.

Eyni hal Azərbaycan dilinin Şərur dialektində də müşahidə olunur. Göstərilən şivələrdə *-maq/-mək* şəkilçili məsdər ayrı-ayrı hallarda – *lix²* formantı ilə birləşir: *Minin pişməxliyi keçdi – Onun bişmə vaxtı keçdi; Döyməxliyə qalsa, bı unnan bərt döyülməlidir – Hərgah ona qalsa o, döyülməyə daha çox layiqdir*³⁴.

Müasir türk dilində həmçinin *-maklık/-məklik* şəkilçili variantı rast gəlmək olur. Göstərilən dildə bu formanı “geniş məsdər” adlandırırlar. Sintaktik nöqteyi-nəzərdən *-maklık/-məklik* şəkilçili forma *-ma* şəkilçili formanın qrammatik sinonimidir. Lakin bu forma türk dilində *-ma* şəkilçili formaya nisbətdə az işlənmişdir. Məsdərin *-maqlıq/-məklik* şəkilçili forması mümkünlük çalarları mənasını, hərəkətin yerinə yetirilməsində subyektin qabiliyyətini bildirir. Tədqiq olunan forma cümlədə cümlənin müfəssəl baş üzvü, cümlənin geniş ikincili dərəcəli üzvü (tamamlıq, zərflik, təyin) qismində çıxış edir.

Bu deyilənləri konkret misallarla izah edək:

*Bizim alaka göstərməməklərimiz pek acı bir şeymiş – Biz mar-aq göstərmədiyimizə görə son dərəcə kədərlidir*³⁵.

Yuxarıda göstərilən misaldan görünür ki, *-maqlıq/-məklik* şəkilçili forma mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Bundan başqa, həmin forma hal şəkilçilərini də qəbul edə bilər.

Həmçinin qeyd etməliyik ki, *-maklık/-məklik* fonetik variant qaraqalpaq dilində də müşahidə olunur: *kəlməklik* – gəlmək prosesi və s.

Başqa türk dillərindən fərqli olaraq *-mak/-mək* şəkilçili məsdər qırğız dilində həmçinin dodaq saiti *-mak/-mək/-mok/-mök* şəkilçiləri ilə yaranan fonetik variantlara malikdir. Bu forma başqa məsdər formaları ilə müqayisədə müasir qırğız dilində işlənir və niyyət, arzu bildirir.

³⁴ Имамкулиева, К.Г. Шарурские говоры азербайджанского языка: / автореферат диссертации кандидата филологических наук. / – Баку, 1991. – с. 21.

³⁵ Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н.Кононов. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, – 1956. – с. 466.

Maraqlıdır ki, dodaq saitli *-mak/-mæk/-mok/-mæk* fonetik variantlar həmçinin türkmən dilinin ersarin, tekin, sarık, qaraqalpaq dialektlərində işlənir: ersarin dialekti – *düşmök* – ədəbi dildə variantı – *düşmek* – düşmək.

-Ma/-mə (-ma/-me) şəkilçili məsdər forması qədim məsdər formalarından biridir. Türk dillərində *-ma/-mə* şəkilçili məsdər forması olduqca mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Tədqiq olunan məsdər forması V-XI əsrlərə aid lap qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinir.

Qırçaq qrupu türk dillərində (tatar, başqırd və s.) *-ma/-mə* şəkilçili məsdər forması öz mənasına görə *-ırqa (-ырға)* şəkilçili məsdər forması ilə uyğun gəlir.

Dördüncü fəslin “*Türk dillərində spesifik məsdərlərin və feili isimlərin qrammatik xüsusiyyətləri*” adlı ikinci yarım fəslidir.

Bu fəslin ikinci yarım fəslində *-arqa²* şəkilçili məsdərlər və *-iş⁴*, *-qanlıq²* və *-u/-uv (-ганлык² və -y/-yв)* şəkilçili feili isimlər tədqiq olunur.

Türkologiyada *-arğa/-ırqa (-арға/-ерге)* şəkilçili məsdər formasının etimologiyası haqqında vahid fikir mövcuddur. Həmin nöqteyi-nəzərə görə, göstərilən forma *-ar/-ər/-ır (-ap/-əp/-ыр)* şəkilçili gələcək zaman feili sifətinin – *-qa/-qə (-qa/-qe)* yönlük hal şəkilçisinin birləşməsidir.

Bəzi türk dillərində həmin forma vahid məsdər formasıdır.

Xakas dilində *-arga/-ərgə; -rga/-rgə (-арға/-ерге; -рға/-рге)* şəkilçili məsdər forması yeganə məsdər formasıdır: *-togınarga (-тогынарға)* – *işləmək, oynırğa (оьнурға)* – *oynamaq* və i.a.³⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, *-arga/-ərqə (-арға/-ерге)* şəkilçili məsdər formasına başqırd, xakas, tatar, noqay, qaraçay-balkar, çulım – türk dillərində rast gəlinir, nadir hallarda isə tofalar dilində müşahidə olunur.

Hərəkət adlarını bildirən – *iş* şəkilçili məsdər forması olduqca qədim formadır. Bu forma *Bilgə-xaqan* və *Kül – təgin* abidələrində

³⁶ Грамматика хакаского языка / под ред. Н.А. Баскакова – Москва: Наука, – 1975. – с. 173.

müşahidə olunur: *uruş* (*ypyu*) (“*yp*”-dan) – vurmaq, döymək; qədim uyğur yazılı abidələrində: *İlis* – “*bağlama*” (“*bağlamaq*”-dan) *-alqış* - “*xeyir-dua vermək*” və i.a.³⁷

Müasir türk dillərində (*-i*)*ş* (*-u*)*u* şəkilçili hərəkət adı xüsusilə uyğur, özbək, türkmən və qırğız dillərində məhsuldardır. Həmin formanın fəa-liyyət göstərdiyi türk dillərində *-qanlıq/-qənlək* şəkilçili feil formalarının işlənmə sahəsi fərqlənir. Tədqiq olunan forma qaraqalpaq, uyğur, qumuq dillərində daha çox işlənir.

Tatar dilində *-qanlıq/-qənlək* şəkilçili forma çoxfunksiyalılığı ilə seçilir, özündə isimlərin və feilin qrammatik əlamətlərini birləşdirir.

Müasir türk dillərində – *uv* (*-yø*) şəkilçili forma olduqca qədim formadır.

Türkologiyada *-uv* (*-yø*) şəkilçili formanın fonetik inkişafı aşağıdakı şəkildə təqdim olunur: *-(u) v <-qu (-ğu) <iq (-iq -(y)ø <-zy (zy) < uə (uə)*.

Qədim özbək dilinin yazılı abidələrində *-qu* /*-ğu* (*-zy/- zy*) şəkilçili forma daha çox işlənir. Lakin yuxarıda göstərilən formalar tarixi aspektlərdən eyni şəkilçinin fonetik variantı olmasına baxmayaraq, (*u*) *v* və *-qu* (*-ğu*) şəkilçili forma müasir özbək dilində hazırda müstəqil şəkilçilər qismində çıxış edir və özünəməxsus funksiyaları yerinə yetirir.

Mahmud Kaşqarlının “Divan”ında *-qu/-ğu* şəkilçili formanın işlənməsi qeydə alınmışdır: *murgu er* (*typğy əp*)³⁸.

Türk dillərində *-uv* şəkilçili forma müxtəlif fonetik tərkibə malikdir. Məsələn, özbək dilinin yuxarıda göstərilən variantı ilə müqayisədə, qırğız dilində həmin məsdər forması *-uu/-oo* (*-yy//-oo*) fonetik varianta malikdir.

³⁷ Соколов, С.А. О некоторых отглагольных именах в турецком языке (Отглагольные имена на *-dik*, - *acak*, - *mak*, - *maklık*, -*ma*, *iş*): / автореферат диссертации кандидата филологических наук) / – Москва, 1952. – с. 18.

³⁸ Махмуд ал-Кашгари Диван Лугат ат Турк. Перевод, предисловие и комментарии З.А.Ауэзовой – Алматы: Дайк-Пресс, – 2005. – с. 71.

Türk dillərində *-uv* şəkilçili məsdər forması daha çox feili isim qismində çıxış edir.

Lakin deyilənləri nəzərə alaraq biz belə bir fikrə gəlirik ki, qırğız dilində *-uu//oo* şəkilçili fonetik forma məhz yönlük hal şəkilçisi ilə birləşərək artıq dərəcədə başqa türk dillərində məsdər kateqoriyasına uyğun gəlir: *jazuuqa bolboyt* (жазууга болбойт) – *yazmaq olmaz* və i.a.

“Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının spesifik formaları” adlı beşinci fəsilə türk dillərində və onların dialektlərində *-abas/-ebes* (-абас/-эбес), *-işly/-eşli* (ышлы/-эшли), *-aqadan/-əqədən* (-агадан/-егеден), *-adoqon/-yadoqon* (-адогон/-ядогон), *-dınan/-dijaanan* (-дынан/-дыжаанан), *-ışın/-işin* (-ышын/-ишин), *-ban* (-бан), *-dok* (-док), *-ık/-k* (-ык/-к) feili bağlama formalarının və *-qalak/-xalak/-kələk*, *-qadaq/-qedek*, *-xadaq/-kedeq*, *-adaq/-edeq*, *-uvçu*, *-a/-e*, *-duron+/-doron* (- галак/-халак/-келек, *qadaq/-gedek*, *-xadaq/-kedeq*, *-adaq/-edeq*, *-увчу*, *a/-e*, *-дурон+/-дорон*) şəkilçili feili sifət formalarının morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili verilir.

Məlumdur ki, türk dillərində feilin şəxssiz formaları özünün semantik və sintaktik funksiyalarına görə əsasən eynidirlər. Lakin buna baxmayaraq elə formalar vardır ki, yalnız ayrı-ayrı türk dillərində rast gəlinir, yəni bu və ya digər türk dili üçün spesifikdir.

Beşinci fəslin **“Türk dillərində və onların dialektlərində spesifik feili bağlamaların morfoloji-sintaktik xüsusiyyətləri”** adlı birinci yarım fəslidir.

Beşinci fəslin birinci yarım fəslində *-abas/-əbəs*, *-işly/-əşli*, *-aqadan/-əqədən*, *-adoqon/-yadoqon*, *-dınan/-dijaanan*, *-ışın/-işin*, *-ban*, *-dok*, *-ık/-k* (-абас/-эбес, -ышлы/-эшли, -агадан/-егеден, -адогон/-ядогон, -дынан/-дыжаанан, -ышын/-ишин, -бан, -док, -ык(к) şəkilçili spesifik feili bağlama formaları tədqiq edilir.

-Abas/-ebes (-абас/-эбес) şəkilçili feili bağlama xakas dilinin kaçın dialektinin spesifik formasıdır və semantik cəhətdən *-ib⁴* (-ып⁴) şəkilçili feili bağlama ilə oxşardır.

Məsələn, *-kilebes* (килебес) – *gələmək, salabas* (салабас) – *qoyaraq* (bir şeyi) və i.a.³⁹ Bu forma inkar formada işlənmir.

Türk dillərinin spesifik feili bağlama formalarından biri – *işliy/-eşli* (-ишлый/-ешли) şəkilçili formasıdır. Bu feili bağlama forması *-ış/-eş* (-иш/-еш) isim şəkilçisinin, feillər yaradan *-la/-lə* şəkilçisinin və *a/-ə, u/-i* (-ый/-и) feili bağlama şəkilçisinin birləşməsi vasitəsilə yaranır. Bu feili bağlama müasir tatar dilində və onun dialektlərində qeyd olunmuşdur.

Müasir türkmən dilində *-aqadan /-əqədən, -aqada /-əqədə// -qadın/-qedin* -*агадан/-әгеден, -агада (әгедә// -гадын/-гедин)* şəkilçili feili bağlama forması işlənir. Bu forma başqa türk dillərində qeyd alınmamışdır.

Karaim dilində *-adoqon, -yadoqon, -edoqon* (-адогъон, -ядогъон, -эдогъон) şəkilçili feili bağlama – feili sifət forması diqqət çəkir: *aytadoqon* (айтадогъон) – *danışaraq* (feili bağlama).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Karaim dilində *-адогъон* şəkilçisi həmçinin feili sifət forması yaradır: *-çıq+adoqon* (чыгъ+адогъон) – *çıxan* və i.a.⁴⁰

-Dınan və -dijaanan (-дынан və -дыжаанан) şəkilçili feili bağlama qaqauz dilinin spesifik formalarıdır: *-açtınan* (-ачтынан) - *açılaraq* və i.a.⁴¹

Qeyd etmək lazımdır ki, *-dınan* şəkilçili feili bağlama həmçinin Türkiyənin Şərqi Frakiya dialektində qeyd olunmuşdur (Doğu Trakya ağızları).

Misallara baxaq: *ekin tarlasını gordunen – səpin tarlasını görərək*⁴².

³⁹ Грамматика хакаского языка / под ред. Н.А. Баскакова – Москва: Наука, – 1975. – с. 243.

⁴⁰ Мусаев, К.М. Краткий грамматический очерк караимского языка / К.М.Мусаев. – Москва: Наука, – 1977. – с. 62.

⁴¹ Покровская, Л.А. О некоторых деепричастных формах в гагаузском языке // – Москва: Тюркологические исследования, – 1963. – с. 73.

⁴² Günşen, A. Doğu Trakya ağızlarının şekilbilgisini belirleyen temel özellikler // – Ankara: Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, – 2008. c.3/3, – s. 445.

Türk dilinin bəzi dialektlərində *-ışın*/şəkilçili feili bağlama forması qeyd edilmişdir. Bu hal ən çox türk dilinin Kütahya dialektində rast gəlinir. Lakin nadir hallarda Muğla dialektində də müşahidə olunur.

Bu forma – *incə*⁴³ şəkilçili feili bağlamanın eyni mənasını verir. Misallar: *gelişin – gəlincə, alışın – alınca* (Kütahya dialekti)⁴³.

Özbək dilində – *ban* şəkilçili spesifik feili bağlama forması yer almışdır. Bu forma ən çox poeziyada işlənir (bunu Azərbaycan dilinin – *ib+an* şəkilçili tarixi feili bağlama forması ilə səhv salmayın: – *ib+an* = gəliban və i.a.) Misal gətirək: *Toxtá deban ikki kişi tosdi yol – İki adam, dayanın deyərək, yolu kəsdilər*⁴⁴.

Türk dillərində spesifik feili bağlamalardan biri də *-dok* (– *докъ*) şəkilçili feili bağlama formasıdır. Bu feili bağlama formasına yalnız müasir qumuq dilində rast gəlinir. Həmin şəkilçi –*qan/-qen* (*гъан/-гъен*) şəkilçili feil formasına birləşir. Məsələn: *turqan+dok* (*тургъан+гокъ*) – *qalxan kimi, qelqen+dok* (*гелгъен+докъ*) – *gələn kimi* və i.a.⁴⁵

Müasir türk dillərinin dialektlərində ümumtürk dövründə yeri olan *-k* şəkilçisi qeyd olunmuşdur. Bu şəkilçinin vasitəsilə feili sifətlər yaranmışdır.

Maraqlı faktır ki, türkmən dilinin dialektlərində, konkret olaraq ersarin və covdur dialektlərində *-ik, -uk, -ük, -k -ike* (*-ик, -ук, -үк, -к, -ике*) şəkilçiləri feili sifət formalarının yaranmasında iştirak edir. Məsələn: *гөрүк гъайтды – baş çəkərək – ədəbi dildə – гөрүп гайтды* və i.a.⁴⁶

⁴³ Gülensoy, T. Kütahya ve yöresi ağızları (inceleme-metinler-sözlük) / T.Gülensoy. – Ankara: TDK yayınları, – 1988. – s. 112.

⁴⁴ Coşkun, V. Özbek türkçesi grameri / V.Coşkun. – Ankara: TDK yayınları, – 2014. – s. 171.

⁴⁵ Джанмавов, Ю.Д. Деепричастия в кумыкском литературном языке / Ю.Д. Джанмавов. – Москва: Наука, – 1967. – с. 183.

⁴⁶ Аннауров, А. Эрсаринский диалект туркменского языка / А.Аннауров, Р.Бердыев, Н.Дурдыев [и др.]. – Ашхабад: Ылым, – 1972. – с. 171.

Beşinci fəslin “*Türk dillərində və onların dialektlərində spesifik feili sifətlərin morfoloji-sintaktik xüsusiyyətləri*” adlı ikinci yarımfəsli.

Beşinci fəslin ikinci yarımfəsliində *-qalaq/-xalaq/-kelek, -qadaq/-gedək, -xadaq/-kedeq, -adaq-edəq, -uvçu, -a/-ə, -duron/-doron* (*-галак/-халак/-келек, -гадаг/-гедək, -xadaг/-кедег, -адаг/-эдэг, -увчу, -а/-ə -дурон/-дорон*) şəkilçili spesifik feili sifət formaları təhlil edilir.

Feili sifət şəkilçisi - *-галак (-qalak)* - altay, xakas, şor, tuva, sibir tatarlarının barabın dialektində, qırğız və yakut dillərində müşahidə olunur.

Qırğız və yakut dillərində bu şəkilçi aşağıdakı fonetik variantlarda fəaliyyət göstərir: - *a elek* (qırğız) və *-a улук* (yakut dili).

Bizim fikrimizcə, “Sibir” türk dillərində, həmçinin müasir yakut dilində *-qalak (-галак)* şəkilçili feili sifətlərin işlənməsi qədim qırğız dilinin təsirinin nəticəsidir. Xakas dilində *-ğadağ/-qedeq, -xadağ/-adağ/edeğ* (*-гадаг/-гедег, -xadaг/-зедег,*) şəkilçili forma təxmini gələcək zaman feili sifətdir və feilin həm təsdiq, həm də inkar formaları ilə birləşir. Bu forma həmçinin şor dilində də müşahidə olunur.

Karaim, özbək, tatar, qaracay-balkar və qırğız dillərində *-uvçu (-увчу)* şəkilçili feili sifət forması qeydə alınmışdır.

Karaim dilində *-uvçu (-увчу)* şəkilçisi həm indiki, həm keçmiş zaman feili sifətləri yaradır: *aytuvçu (айтувчу) - danışan, danışmış*⁴⁷ və s.

Tatar dilində *-uvçu (-увчу)* şəkilçisi bir qədər başqa fonetik görünüşə malikdir: *-uçı/-üçe (-учы/-үче)* və karaim dilindən fərqli olaraq, yalnız indiki zaman feili sifətlərinə mənsubdur.

Türkmən dilinin olam dialektində *(-a,-e) -duron, -doron (-дурон, -дорон)* = ədəbi dildə *-yan/-yep (-ян/-ÿен)* şəkilçili spesifik feili sifət forması qeyd olunmuşdur.

⁴⁷ Мусаев, К.М. Краткий грамматический очерк караимского языка / К.М.Мусаев. – Москва: Наука, – 1977. – 100 с.

Müqayisə edək: *чыкьадорон* = (*ədəbi dildə - чыкян*) *çıxan* və i.a.⁴⁸

Çern tatarlarının (tuba - kiji) dialektində - *аторган* şəkilçili feili sifət forması *-(atan//eten, -ytan//yten)* (*-аман//эмен, -үман//үмен*) fonetik variantlara malikdir. Bu feili sifət təhlil olunan dialektdə lazımi gələcək feili sifətlərə aiddir.

Qərbi Sibir tatar dialektində *-a torqan* – şəkilçili feili sifət – *atoğon/-atağan/-ətəqən/-atın/-ətən* (*-atoğon/-atağan/-əməzən/-атын/-эмен*) fonetik formada çıxış edir və indiki zaman mənasını bildirir.

Qazax dilində - *a torqan* forması *-atın/-etin/-itin* (*-атын/-етин/-итын*) fonetik variantlarında çıxış edir.

Nəticədə aparılan tədqiqatın yekunu əsaslandırılır, ümumiləşdirilir və formalaşdırılır, həmçinin bu problem üzrə tədqiqatın gələcək perspektivləri göstərilmişdir.

“Türk dillərində feilin şəxssiz formalarının müqayisəli-tarixi tədqiqi” adlı tədqiqat işinin yekunu olaraq aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Türk dillərində feilin şəxslili və şəxssiz formaları arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, şəxslili formalara yalnız feil kateqoriyaları məxsusdur, şəxssiz formalara isə feilin əlamətlərindən başqa, həm də digər nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyaları xasdır. Türk dillərinin feili sifətləri feil kimi, temporallığa malikdir, həmçinin mübtədə və şəxs şəkilçiləri ilə birləşir, cəm şəkilçiləri qəbul edir. Cümlədə adətən atributiv funksiyada çıxış edir.

2. Türk dilləri feili bağlamalarla zəngindir. Bu genetik qohum və oxşar formalar semantik-funksional nöqtəyi-nəzərdən fəaliyyət göstərməsilə şərtlənir. Ən qədim feili bağlama formalarına demək olar ki, bütün müasir türk dillərində rast gəlmək olur *-ib⁴, -a/ə*. Bəzi feili bağlamalar ya ayrı-ayrı türk dillərində müşahidə olunur (*-qaç, -anda, -dok* şəkilçili feili bağlamalar) və yaxud bir türk dilinin

⁴⁸ Гаджиева, Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики (среднеазиатский ареал) / Н.З.Гаджиева. – Москва: Наука, – 1975. – с. 175.

spesifik forması olur (*yakut* və *çuvaş* dillərinin feili bağlamaları). Maraqlı faktıdır ki, bəzi feili bağlamalar türk dillərinin dialekt və şivələrində yalnız feili bağlama kimi yox, həm də məsdər kimi işlənir (Qərbi Sibir tatarlarının dialektlərində *-qalı* şəkilçili feili bağlama buna misaldır).

3. Feili bağlamalar türk dillərində daha çox zaman, səbəb, məqsəd, üsul, yaxud tərzli hərəkət zərfliklərinin funksiyasını yerinə yetirir. Feili bağlama formaları leksik-semantik aspektdə həmcins feil xəbərinin mənasını, budaq cümləsinin xəbər, mürəkkəb cümlənin birinci tərkib hissəsinin xəbər funksiyalarını bildirir, ikinci dərəcəli xəbər funksiyasını ifadə edir.

4. Türk dillərinin feili bağlama formalarının dəyişməyən forma kimi şərhə əsaslıdır. Çünki əksər türk dillərində feili bağlama forması hal, kəmiyyət və şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilər. Bu hal ilk növbədə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyə, həmçinin hal şəkilçilərini qəbul etməyə malik olan *yakut* dilinin feili bağlamalarına aiddir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, türk dillərində feili bağlamalar bir çox hallarda çıxışlıq və yerlik halların şəkilçiləri ilə işlənir: *basaraktan* – *basaraq* (türk dili); *кайтмаçтан* – *qayıdaraq* (başqırd dili); *айтгыынчадан берли* – *Sən danışandan əvvəl* (qumuq dili), *келегеүте* – *gələrk* (tuva dili) və s.

5. Türk dillərinin feili bağlamaları birincili və ikincili formalara bölünür. Türk dillərinin ən qədim feili bağlama formaları birincili feili bağlama formalarıdır. Bu formalar ikili variantda, həmçinin köməkçi feillərlə işlənir.

6. Türk dillərində feili bağlama formaları əsasən feili bağlama qismində çıxış etmişlər. Sonralar isə xəbər şəklinin şəxssiz formasının əsasını yaratmışdılar. Bu fikrə qədim türk yazılı abidələrinin faktları sübutdur. Qədim türk dilində *-ib⁴* şəkilçili feili bağlamalar şəxslə feilin xəbər şəklinin zaman formaları qismində işlənməmişdir, lakin başqa feilə münasibətdə atributiv – zərflik funksiyasında fəaliyyət göstərmişdir.

7. Oğuz qrupu türk dilləri üçün əsasən *-dıqca⁴* şəkilçili feili bağlama səcyyəvidir. Lakin *-dıqca⁴* şəkilçili feili bağlamaya həmçinin

qıpçaq qrupu türk dillərində də (krım-tatar, qədim tatar və s. dillərdə) rast gəlmək olur.

8. *-Alı/-əli /-qəli/-qalı/* şəkilçili feili bağlama əsasən zaman və məqsəd mənalarını ifadə edir. Bəzi türk dillərində *-qalı/-qəli/-alı/-əli* şəkilçili feili bağlama iki mənəni (*zaman və məqsəd*) ifadə edə bilər. Türk dillərinin bəzi dialekt və şivələrində *-qalı/-qəli/-alı/-əli* məsdər qismində çıxış edir. Məsələn, Qərbi Sibir tatarlarının dialektində: *ултырғалы - oturmaq, кайтқалы - qayıtmaq*, başqırd dilinin şərq dialektinin ay şivəsində: *һуғышқалы көс кәрәк - vuruşmaq üçün güc lazımdır*, Sibir tatarlarının tobol-irtiş, barabin, tomsk dialektlərində: *китқәлә-гетмәк, кайтқалы – miniklə getmək, белгәлә - bilmək* və s.

9. Türk dillərində ayrı-ayrı feili bağlama və feili sifət formaları yalnız feili bağlama və feili sifət qismində deyil, həm də feilin şəxs forması qismində çıxış edir (*-ip⁴, -ib⁴*) şəkilçili feili bağlama, *-miş, -acak, -ar, (-qan* şəkilçili feili sifət qıpçaq qrupu türk dillərində).

10. Türk dillərində feili bağlamalar, feili sifətlər və feili isimlər budaq cümlə kimi yox, geniş cümlə üzvü qismində işlənir. Bu fikrə aşağıda göstərilən müddəalar sübutdur: a) budaq cümlənin xəbəri feilin şəxslı formaları ilə ifadə olunur, budaq cümlənin mübtədasi yalnız adlıq halında çıxış edə bilər; budaq cümlənin mübtədə və xəbərinin şəxslərə görə uzlaşması mütləq şərtidir, feili bağlama, feili sifət tərkiblərində belə uzlaşma müşahidə olunmur; b) budaq cümlə adətən bitmiş fikri bildirir, feili bağlama, feili sifət tərkibləri isə bitmiş fikri bildirmirlər; c) budaq cümlə ya cümlənin baş üzvlərindən birini, yaxud da bütün baş cümləni ifadə edir. Bu halda feili bağlama, feili sifət tərkibləri baş cümlənin yalnız seçilmiş üzvləri ilə uzlaşır; ç) budaq cümlə müstəqil işlənmək qabiliyyətinə malikdir, halbuki feili bağlama, feili sifət tərkibləri tabeli mürəkkəb cümlədən kənarda işlənmir, d) tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ayrı-ayrı cümlələr qismində (*nəqli, nida, sual, əmr (idarə etmə) sadə* və i.a) çıxış edə bilərlər, halbuki, feili bağlama, feili sifət tərkibləri həmişə tərkib kimi işlənir; e) budaq cümlələr tabelilik bağlayıcılarının, tabelilik tələffüzünün (intonasiyanın), ədatların, bağlayıcı sözlərin və s. vasitəsilə baş cümləyə birləşir, feili bağlama, feili sifət tərkibləri

isə cümlə üzvləri ilə yalnız hal formaları və qoşmalar vasitəsilə bağlanır.

11. Qədim feili sifət formaları demək olar ki, bütün müasir türk dillərində işlənir (*-an/-ən, -ar/-ır*). Feili sifət qədim türk dillərində və müasir türk dillərində özlərinin işlənmə xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilir.

Ayrı-ayrı feili sifət şəkilçiləri türk dilləri üçün ümumidir. Bununla yanaşı bəzi feili sifət formalarının yalnız ya qədim türk yazılı abidələrinə, yaxud müasir türk dillərinə aid olduğu qeyd edilmişdir. Bu cür işlənmənin xüsusiyyətləri bizim fikrimizcə, ekstralingvistik faktorlar kimi, həm də türk dillərinin qrammatik sistemində xüsusi dəyişikliklərdən asılıdır. Qədim türk feili sifət formalarına müasir türk dillərində aşağıdakı feili sifət formaları uyğun gəlir: *-gu/-gü, -qu/-kü* şəkilçili formaya – *acaq/-əcək* şəkilçili gələcək zaman feili sifəti, *-daçı, -qma, -qli* şəkilçili formaya oğuz dillərində *-an/-ən* şəkilçili, qıpçaq dilində *-qan* şəkilçili indiki zaman feili sifətləri, *-sıq* şəkilçili formaya *-malı/-məli* şəkilçili feili sifət (məsələn, Azərbaycan dilində), *-yuq* şəkilçili formaya *-miş⁴* şəkilçili feili sifət, *-ğuluq* şəkilçili formaya – *acaq/-əcək* şəkilçili gələcək zaman feili sifət uyğun gəlir. *-Yuq* şəkilçili feili sifət müxtəlif fonetik variantlarla müasir türk dillərindən yalnız tuva, xakas və tofalar dillərində qalmışdır. Tuva dilində bu forma *-çık* şəkilçili, xakas dilində *-çix* şəkilçili, tofalar dilində *-çjik* şəkilçili fonetik variantlarda fəaliyyət göstərir. Müasir türk dillərində *-qli (-(y) ğlı/-li (i) -gli/-(y) qli/-(i)kli*) şəkilçili feili sifətlər işlənmir. Lakin tədqiq olunan bu formanın qalıqları “*Kitabi Dədə Qorqud*” dastanının dilində qeydə alınmışdır: – *görüklü*.

12. Oğuz qrupu türk dilləri arasında türkmən dili xüsusiləşmiş mövqe tutur: türkmən dilində feilin şəxssiz formaları sisteminin fəaliyyətində əsasən qıpçaq dillərinin təsiri müşahidə olunur. Belə ki, türkmən dilində, qıpçaq qrupu türk dillərində olduğu kimi, *-an/-ən* şəkilçili feili sifət keçmiş zaman mənasını verir, halbuki, oğuz qrupu türk dillərində tədqiq olunan feili sifət forması indiki, indiki – gələcək zaman mənasını ifadə edir, *ıp⁴* şəkilçili feili bağlama *-raq* şəkilçisi ilə uzlaşır, *-mca* şəkilçili feili bağlama şəxs şəkilçisi qəbul edir. Türkmən dilinin XVIII-XIX əsrlər yazılı abidələrində *-an*

şəkilçili feili sifət forması *-qan* formasında çıxış edir: *ачылмаган нур гунчаны гөзлөрмән – тән açılmamış tər qönçə istəyirəm*. Məlum olduğu kimi, bu forma əsasən qırpaq qrupu türk dillərinə səciyyəvidir:

13. Türk dillərində bəzi keçmiş zaman feili sifət formaları indiki və gələcək zaman mənalarını bildirir (məsələn, qaraçay – balkar, tuva, şor dillərində *-qan* şəkilçili forma) və əksinə, indiki-gələcək və gələcək zaman feili sifəti gələcək zaman mənasını ifadə edir (yakut dilində *-ar²*, *-ir⁴* şəkilçili feili sifət forması indiki-gələcək zaman mənasından başqa, həmçinin keçmiş zaman mənasını ifadə edir). Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *-ar²*, *-ir⁴* şəkilçili feili sifət formaları eyni zamanda üç funksiya yerinə yetirə bilər: atributiv, substantiv və predikativ.

14. Türk dillərində feili sifətlərin qrammatik statusu barədə fikirlərlə – *türk dillərində feili sifət müstəqil nitq hissəsi deyil* – biz də razıyıq.

Bu nöqteyi-nəzərə feili sifətlərin aşağıdakı xüsusiyyətləri sübutdur: a) bu və ya digər müstəqil nitq hissəsinin tərkibinə daxil olan söz özünün məxsusi nitq hissəsi semantikasına malikdir və müvafiq funksiyada çıxış edir; feili sifət isə kontekstdə hansı nitq hissəsi qismində işlədilsə, həmin nitq hissəsinin funksiyasının mənasını bildirir; b) müstəqil nitq hissələri leksik-qrammatik şəkilçilərin vasitəsilə yaradılır, feili sifətlər isə funksional-qrammatik şəkilçilərin vasitəsilə; c) müstəqil nitq hissəsi məxsusi kateqoriyalara və qrammatik mənalara malikdir, feili sifətlər isə feilin və sifətin kateqorial-qrammatik mənasını bildirir.

Bundan başqa, məlumdur ki, nitq hissəsi həm semantik, həm də qrammatik əlamətlərin müəyyən yığımına malikdir. Bu əlamətlərin dəqiq işlənilib hazırlanmış tərkibinə malik olmayan nitq hissəsi heç zaman müstəqil təyin edilə bilməz.

15. Türk dillərində *-dıq⁴* şəkilçili feili sifət formasının keçmiş zaman feili sifətlərinə aid olmasına baxmayaraq, kontekstdən asılı olaraq o, indiki və gələcək zaman mənalarını ifadə edə bilər. Daha çox oğuz qrupu türk dillərinə məxsus olan *-dıq⁴* şəkilçili feili sifət forması

başqa qrupların ayrı-ayrı türk dillərində də (başqırd, tuva, yakut və s.) müşahidə olunur.

16. Əksər türk dillərinin feili sifətləri çoxfunksiyalıdır: atributiv funksiyadakı kimi, predikativ funksiyada da çıxış edir. Lakin bəzi türk dillərinin feili sifətləri yalnız atributiv funksiyada çıxış edir. Bunlara Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində *-an/-ən* şəkilçili, özbək dilində – *mokçi* şəkilçili feili sifətlər aiddir.

Yakut dili türk dilləri ailəsində bir qədər ayrıca durur. Yalnız yakut dilində bütün feili sifətlər çoxfunksiyalıdır, yəni, atributiv və predikativ funksiyalarda çıxış edir.

17. Məsdərlər hibrid formalar olaraq, özündə isim və feilin xüsusiyyətlərini birləşdirir. Türk dilləri məsdərlərinin arasında formalaşma mərhələsində “keçid” mövqeyi tutan formalar vardır ki, onlar hələ də feilin şəxssiz formalarının bu və ya digər kateqoriyalarına keçməmişdir. Belələrinə *-ış, -uv* şəkilçilər aiddir.

18. Bəzi türk dillərində və onların dialektlərində “feili isim” və məsdərlər eyni feil formasının sinonim terminləri ilə çıxış etmələrinə baxmayaraq, bizim fikrimizcə, feili isimləri məsdərlərdən ayırmaq zəruridir və onlara ayrıca feil forması qismində baxmaq lazımdır.

19. Türk dillərində məsdərlər eyni fəallıqla fəaliyyət göstərmir. Başqa sözlə desək, bir sıra türk dillərində bu və ya başqa məsdər forması yeganə formadır və kifayət qədər geniş yayılmışdır, qalan türk dillərində məsdər qismində başqa formalar çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan dilində məsdər qismində adətən yalnız *-maq/-mək* şəkilçili məsdər çıxış edir. Qıpçaq və karluq qrupları türk dillərində (*-ış, -ma/me, -uv*), *-arqa, -ərqə, -ırqa, -irqə* şəkilçili formalar məsdər və feili isim qismində müxtəlif fonetik variantlarda çıxış edir.

20. Bir sıra türk dillərində məsdərlərin inkar aspekti mövcud deyildir (məsələn, qumuq dilində *-maq* şəkilçili məsdərin inkar forması yoxdur).

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı kitab və məqalələrində əks olunmuşdur:

Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının Ali Attestasiya komissiyalarının təklif etdiyi nəşrlərdə dərc edilən məqalələr:

1. К вопросу о деепричастии на *-madan/-meden* в тюркских языках // Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, -2011. №3, -с. 105-112.
2. Türk dillərində feli bağlamaların dəyişməzliyi məsələsinə dair // -İran-Tehran: Varlıq-Quarterly Journal in Turkish and Persian, -2012. -s. 84-92.
3. Сравнительно-этимологический анализ причастия будущего времени на *-асак/-есек* в тюркских языках // -Баку: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, сентябрь, -2012. №2, -с. 36-45.
4. К вопросу о сравнительно-историческом анализе причастия будущего времени на *-ası/-esi* в тюркских языках // -Баку: Ученые записки. Серия Язык и литература Бакинского Славянского Университета, -2012, №1, -с. 42-49.
5. Сравнительно-исторический анализ инфинитива на *-ma/-me* в тюркских языках // -Горно-Алтайск: Мир науки, культуры, образования” международный научный журнал, -2012. №6 (37), -с. 39-43.
6. О сходных и отличительных особенностях деепричастной формы на *-iken/-ken* в тюркских языках: синхронический и диахронический аспекты // -Баку: Bakı Universitetinin Xəbərlər, humanitar elmlər seriyası, -2012. №4, -с. 13-20.
7. К вопросу о сравнительно-историческом исследовании семантико-морфологических особенностей причастной формы на *-dik^A* в современных тюркских языках // -Тамбов: Филологические науки. Вопросы теории и практики, -2013. №3, ч.2, -с. 133-138.

8. Синхронно-диахронический анализ инфинитива на *-мак/-мек* в тюркских языках // -Баку: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, -2013. №1, -с. 82-99.
9. Структурно-семантические и синтаксические особенности деепричастной формы на *-dikça⁴* в современных тюркских языках // -Иркутск: Вестник Иркутского Государственного Лингвистического Университета, -2013. № 2(23), -с.161-168.
10. К вопросу о деепричастной форме на *-gali/-geli* в тюркских языках // -Пятигорск: Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета, -2014. №1, -с. 71-75.
11. К проблеме сравнительного анализа причастия на *-miş⁴* в тюркских языках // -Республика Карелия, Петрозаводск: Ученые записки Петрозаводского Государственного университета, Серия: Общественные и гуманитарные науки), -2014. №7(144), -с. 52-56.
12. Сравнительный анализ нестандартных инфинитных форм глагола в тюркских языках и диалектах // -Баку: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, -2016. №1, -с. 199-214.
13. The problem of knowledge of the non-finite forms of the verb in the Turkic languages // -Баку: Terminologiya məsələləri, -2017. №1, -р. 90-96.
14. Теоретические аспекты изучения инфинитива в тюркских языках // -Баку: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, -2017. №1, -с. 240-248.
15. Основные аспекты изучения категории деепричастия в тюркологии // -Вакı: Tədqıqlər, -2017. №3, -с. 41-54.
16. Проблемы становления и классификации причастий в тюркологии // -Вакı: Terminologiya, -2017. №3, -с.101-112.
17. Türk dillərində feili bağlamaların və feili sifətlərin öyrənilməsinin nəzəri problemləri // -Вакı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, -2018. №1, -с. 355-361.

18. Türk dillərində və dialektlərində məsdərlərin və feili isimlərin öyrənilməsinin əsas istiqamətləri // -Bakı: Terminologiya məsələləri, -2018. №1, -s. 36-42.
19. Историческое развитие некоторых деепричастных аффиксов прошедшего времени в тюркских языках и диалектах // -Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, -2018. №2, -с. 335-346.
20. Специфика некоторых первичных конвербиальных форм в тюркских языках и диалектах // -Bakı: Terminologiya məsələləri, -2018. №2, -с. 39-52.
21. Türk dillərində bəzi feili bağlamaların etimoloji və morfoloji-sintaktik təhlili // -Bakı: Terminologiya məsələləri, -2019. №1, -s. 31-39.
22. Türk dillərində feili sifətlər: struktur-semantik xarakteristika // -Bakı: Dilçilik araşdırmaları, -2019. №1, -s. 93-99.
23. On the structure and functions of adverbial participle affixes in the dialects of turkic languages // -Bakı: Terminologiya məsələləri, -2019. №2, -p. 37-50.
24. Functional-semantic potential of some common Turkic infinitives // -Bakı: Terminologiya məsələləri, -2020. №1, -p. 50-67.
25. Türk dillərində və dialektlərində feili bağlamaların spesifikasına dair // -Bakı: Dilçilik araşdırmaları, -2020. №1, -s. 52-57.

Monoqrafiyalar

26. Система деепричастных форм глагола в тюркских языках (в сравнительно-историческом освещении) / А.Мешадиева. -Баку: Язычы, -2016. -234 с.
27. Грамматический статус и семантика причастий в тюркских языках / А.Мешадиева. -Баку: Шуша, -2017. - 236 с.

28. Инфинитивы и имена действия в тюркских языках / А.Мешадиева. -Баку: Типография “Red N Line” ООО, -2018. -136 с.
29. Избранные вопросы современной науки (коллективная монография) / Под ред. д-р пед. наук, проф. С. П. Акутина, ч.4. -Москва: Перо, -2011. -345 с.

Impact faktorlu jurnallar

30. Деепричастия на *-ын, -ин, -ун, -юн, -н* в тюркских языках огузской группы // -Москва: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, -2010. №7, -с. 217-223.
31. On some specific non-finite forms of verbs in the Turkic languages // -India: International Journal of Science and Research (IJSR), ISSN (Online) (Global impact factor): 2319-7064, -2015, v.4, Issue 7, -p. 500-505.
32. Comparative-historical analysis of the infinitive form in –oov in the Turkic languages // -Rome-Italy: Mediterranean Journal of Social Sciences, ISSN 2039-9340 (print) ISSN 2039-2117 (online), -2015. v.6, No 6 S2, -p. 203-209.
33. On some future tense participles in modern Turkic languages // -Palestine: International Humanities Studies (Global Impact Factor indexed), ISSN 2311-7796 (online), -2016. v.3, No 1, -p. 27-39.
34. Participles in the Turkic languages and dialects // Researchers World – Journal of Arts, Science & Commerce (Global Impact Factor indexed: 0.685), India: -2016. v.VII, Issue 2, -p. 39-47.
35. Проблемы исторического развития причастий в тюркских языках// -Новосибирск: Исследования и разработки в области филологии и лингвистики, -2017. -с. 48-59.
36. О некоторых субстантивных формах глагола в тюркских языках и их диалектах // -Praha, Česká republika: “Filologické vědomosti”, -2018. № 1, -p. 12-22.

37. К вопросу о некоторых первичных деепричастиях в тюркских языках // -Новосибирск: Перспективные исследования и разработки. Новый взгляд: сборник научных трудов, -2018. Выпуск 2, -с. 83-92.
38. Место тюркских инфинитивов в системе неспрягаемых форм глагола // -Warszawa, Polska: Colloquium-journal, -2018. №8(19), Część 4, -р. 42-45.
39. К вопросу об истории развития некоторых вторичных деепричастных аффиксов в тюркских языках // -Россия, Уфа: Научный обозреватель, -2018. №12, -с. 33-39.
40. Present-future tense participles in Turkic languages: structural-semantic and functional analysis // -Республика Башкортостан, Уфа: “ВЫСШАЯ ШКОЛА” Научно-практический журнал, -2019. №19, -с. 24-29.
41. A comparative analysis of the noun of action ending in –ish in the modern Turkic languages // -The Czech Republic: AD ALTA: Journal of interdisciplinary research, ISSN 1804-7890, ISSN 2464-6733 (ONLINE), -2021. vol.11, issue 1, special issue XVII, March (WEB OF SCIENCE), -р. 98-101.

Konfrans materiallari

42. Особенности деепричастия на *-a, -e, -й*, в тюркских языках огузской группы // Международная заочная научно-практическая конференция «Инновации гуманитарных и естественных наук», -Екатеринбург: -2010, -с. 48-50.
43. Сходные и отличительные черты деепричастной формы на *-ып, -ип, -уп, -юп, -п* в тюркских языках кыпчакской группы // Материалы международной научно-теоретической конференции «Гуманитарное измерение современного мира», -Караганда: -2010, -с. 89-94.
44. Сравнительный анализ деепричастий на *-а, -е, -й* в тюркских языках кыпчакской группы // Материалы II международной научно-практической конференции «Наука в современном мире», -Москва: -2010, -с. 319-324.

45. К вопросу о принятии деепричастиями аффиксов морфологических категорий в тюркских языках // IV международная научно-практическая конференция «Современные проблемы гуманитарных и естественных наук», - Москва: -2010, -с. 127-130.
46. О некоторых фонетических и морфологических особенностях деепричастия на -ынджа, -индже, -унджа, -юндже в тюркских языках // Материалы X-ой (юбилейной) Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы современной науки», -Москва: -2010, -с. 319-327.
47. О некоторых особенностях деепричастия на -арак /-ерек в тюркских языках огузской группы // International scientific journal “Global Science Communications”, Matters of international scientific internet conference: “Current scientific problems 2011”, -Cranendonck, Netherlands: -24-31 January 1(7), -2011, -р. 4-9.
48. Морфолого-семантические особенности деепричастия на -alı/ -elі в тюркских языках // Материалы III Международной научно-практической конференции «Лингвистика в современном мире», -Москва: -2011, -с. 94-104.
49. О сходных и отличительных особенностях причастной формы на $-ar^2$; ir^4 в тюркских языках // Материалы IV Международной научно-практической конференции «Лингвистика в современном мире». -Москва: -31 августа, -2011, -с. 88-101.
50. О некоторых общих и дифференциальных признаках инфинитивной формы на $-arga/-erge$ в тюркских языках // VI Международная научно-практическая конференция «Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты», -Новосибирск: -30 августа, -2013, -с. 177-185.
51. К вопросу о категориальном статусе причастия в тюркских языках // “European Science and Technology: 7th In-

- ternational scientific conference”, -Germany, Munich: -April 23th – 24th, -2014, -p. 209-213.
52. On comparative analysis of the adverbial participle form ending in -gach/-gech in the Turkic languages // 2nd International scientific-practical conference “Innovations in science, technology and the integration of knowledge”, -London: -27 February - 2 March, -2015, -p. 184-194.
53. Müasir türk dillərində və dialektlərində feili bağlamaların şəxs və hal şəkilçiləri ilə işlənməsinə dair // I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans, -Bakı: -14-15 noyabr, -2016, -c. 43-48.
54. Müasir türk dillərində feilin şəxssiz formalarının öyrənilməsinə dair // Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, -Sumqayıt: -24-25 noyabr, -2016, -c. 88-87.
55. Древнетюркские причастные формы и их эквиваленты в современных тюркских языках // XXIX Международная научно-практическая конференция «Язык и культура», -Новосибирск: -23 мая, -2017, -с. 117-125.
56. Eski türkçedeki sıfat-fiil eklerinin çağdaş türk lehçələrində eşdeğerleri // XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, -Bükreş-Romanya: -25-28 Eylül, -2017, -s. 84-89.
57. Türk Lehçələrində və Ağızlarında Spesifik Zarf-Fiil Ekleri Üzerine // XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, -Varşova – Polonya: -25 -28 Eylül, -2018, -s. 731-738.
58. Çağdaş türk lehçələrində və ağızlarında bazı sıfat-fiillərin fərqli istifadəni xüsusiyyətləri üzərində // XIV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, -Bakü–Azərbaycan: -2019, -26 -27 Eylül . -s. 58-68.
59. Nəsimi dilində və türk dillərinin dialektlərində feilin bəzi spesifik şəxssiz formalarına dair // İmadəddin Nəsiminin poetik dili və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələləri // Respublika elmi konfransının materialları, -Bakı: -29 noyabr, -2019, -s. 45-50.

60. Critical analysis of the views of turkologists on the etymology of some Turkic secondary adverbial participles // Science. Education. Practice: materials of the International University Science Forum, -Canada, Toronto: -May 27, -2020, -p. 70-81.
61. Türk lehçelerinde ve ağızlarında zarf-fiil eklerinin şahıs ve durum ekleriyle kullanımı // XV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, -Gürcüstan-Tiflis: -25-28 Eylül, -2020, -s. 21-28.

Dissertasiyanın əsas məzmununu əks etdirən monoqrafiyalar haqqında aşağıdakı məqalələr çap olunmuşdur:

1. f.e.d., prof. *Sayalı Sadıqova*. Müasir dilçilik elminə daha bir töhfə. “*Azərbaycan qəzeti*”, - 2017-ci il, - 23 aprel.
2. f.e.d., prof. *Məsud Mahmudov*. Рецензия на книгу: А.Э. Мешадиева «Система деепричастных форм глагола в тюркских языках (в сравнительно-историческом освещении). -Баку: -2016. -234 с.». *Новый взгляд. Международный научный вестник, выпуск 16, Новосибирск: Издательство ЦРНС, -2017.-с.177-179*
3. f.e.d., prof. *İsmayıl Kazımov*. Sistemli araşdırma və müqayisəli morfolojiyaya dəyərli töhfə. “*525-ci qəzet*”-2017-ci il, - 09 fevral.
4. f.e.d., prof. *Sevil Mehdiyeva*. Рецензия на книгу: А.Э. Мешадиева «Грамматический статус и семантика причастий в тюркских языках». *Filologické Vědomosti, ISSN 2464-6768, Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», Praha, Česká Republika, № 4, -2017. - с.58-60*
5. Akademik *Nizami Cəfərov*. Aynelin türkoloji axtarışları // *Ədəbiyyat qəzeti*, - 2018-ci il, -16 yanvar.
6. f.e.d., prof. *Məhərrəm Məmmədli*. Рецензия на книгу: А.Э. Мешадиева «Инфинитивы и имена действия в тюркских языках». *Научно-практический журнал “Высшая школа”, ISSN*

2409-1677, -Россия, г.Уфа, Издательство «Инфинити», июнь, №11, -2018. - с.5-7

7. f.e.d., prof. *Səribər Abdullayeva*. Исследования тюркских неспрягаемых форм глагола в русле традиций сравнительно-исторического языкознания. *Terminologiya məsələləri*, -Bakı: Elm, №2, -2018.- с.255-259

8. f.e.d., prof. *İsmayıl Məmmədli*. Türkoloq alimin növbəti uğuru // *Dilçilik İnstitutunun əsərləri*, -Bakı: Elm və Təhsil, №2, -2018. - s.366-369

Dissertasiyanın müdafiəsi 2 noyabr 2021-ci il tarixində saat 11⁰⁰ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 1 oktyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:28.10.2021
Kağız formatı: 60x84.16¹
Həcm: 74 541
Tiraj:30